

Violaine Sebillotte Cuchet – Nathalie Ernoult

επιμέλεια έκδοσης

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

μετάφραση και επιμέλεια

Μ.Χ. Ανδρόνικου – Α. Κεφαλά



UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2009

Οι αρχαιογνώστες και το φύλο

VIOLAINE SEBILLOTTE CUCHET*

Αυτό το βιβλίο προέκυψε από μια συλλογική δουλειά της ομάδας “Φαιακία”, που ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2002 και αποτέλεσε το θέμα της συζήτησης στις 18 και 19 Μαρτίου 2005 σε ένα στρογγυλό τραπέζι με τίτλο “Φύλο και Αρχαιότητα¹”. Ο τίτλος που επιλέξαμε για τη συνάντηση τοποθετούσε ευθέως τις συζητήσεις γύρω από την έννοια² του κοινωνικού φύλου: πώς θα την καταλαβαίναμε; Θα μας επέτρεπε να ανοίξουμε νέες προοπτικές για τις έρευνες στο χώρο της αρχαιότητας, κυρίως της ελληνικής; Εντέλει, οι ειδικοί εκείνων των αρχαίων εποχών θα μπορούσαν άραγε να φωτίσουν με ιδιαίτερο τρόπο τις σύγχρονες συζητήσεις για το φύλο, συζητήσεις που μαρτυρούν μια ανανέωση στην προβληματική και στις μεθόδους της ιστορίας;

Εντελώς μινιμαλιστικά το κοινωνικό φύλο ορίζεται ως το σύνολο των κοινωνικά κατασκευασμένων προσδιορισμών με αφετηρία τη βιολογική ταυτότητα. Το να μιλούμε για κοινωνικό και όχι για βιολογικό φύλο σημαίνει ότι επιλέγουμε να υπογραμμίσουμε την κοινωνική, και αναγκαστικά ιστορική, διάσταση της ταυτότητας των δύο φύλων. Ξέρουμε καλά ότι οι μελέτες κοινωνικού φύλου είναι κληρονόμοι της ιστορίας των γυναικών, της οποίας ο στόχος, που υποστηρίχτηκε δυναμικά πριν δεκαπέντε χρόνια, ήταν να καταστήσει ορατή την καθημερινότητα του μισού πληθυσμού της ανθρωπότητας³. Σήμερα ένα τέτοιο αίτημα παραμένει ανοιχτό σε πολλούς τομείς, αλλά, το κοινωνικό φύλο μας προσκαλεί να ενδιαφερθούμε εξίσου για τους

* Ομάδα “Φαιακία”, 1ο πανεπιστήμιο του Παρισιού.

1. “Φύλο και Αρχαιότητα”, στρογγυλό τραπέζι της ομάδας “Φαιακία”, 1ο και 7ο πανεπιστήμιο του Παρισιού, 18 και 19 Μαρτίου 2005 στο εθνικό Ινστιτούτο ιστορίας της τέχνης (INHA), Παρίσι.

2. GODELIER 2005, σ. 15-20.

3. DUBY & PERROT 1991-1992· THÉBAUD 1998.

άνδρες και για τις γυναίκες –εκτός εάν θεωρήσουμε ότι οι άνδρες δεν έχουν βιολογικό φύλο– και, στο βαθμό που οι προσδιορισμοί κοινωνικού φύλου δεν παραπέμπουν μόνο σε άτομα αλλά και σε συμβολικές αναπαραστάσεις, να ενδιαφερθούμε για τη λειτουργία των κοινωνιών στο σύνολό τους.

Βεβαίως το φύλο έχει μια διάσταση περιεχομένου, δηλαδή ό,τι ορίζουμε ως θηλυκό και αρσενικό, αλλά, νοούμενο ως κατηγορία, εξυπονοεί μια άρνηση του ορισμού. Εξηγούμαστε: ο μείζων κίνδυνος για όποιον ασχολούνταν με το ζήτημα των γυναικών ήταν για πολύ καιρό ο κίνδυνος της ουσιοποίησης των φύλων, δηλαδή του εγκλεισμού των κατηγοριών του αρσενικού και του θηλυκού σε ορισμούς που εδράζονται στη βιολογία ως προς τον τύπο των δύο φύλων. Η ιδιαίτερη προσοχή που δίνεται στο φύλο ως κοινωνική κατασκευή απαιτεί να αναστείλουμε τους ίδιους μας τους κανόνες για το φύλο, οι οποίοι ενδέχεται να συνεχίζουν να εφαρμόζονται στις κοινωνίες που μελετούμε, και να στρέψουμε την προσοχή μας στο γεγονός ότι το θηλυκό και το αρσενικό συγκαθορίζονται διαρκώς από πολλές άλλες παραμέτρους εκτός από το εμφανές βιολογικό φύλο (ηλικία, κοινωνική θέση, θέση στην οικογένεια, δημόσιος ρόλος κτλ.), πράγμα που δείχνει μια πληθώρα θηλυκών και αρσενικών. Αλλά, αν η παγίδα της ουσιοποίησης, στις καλές μελέτες, συχνά αποφεύγεται, ο κίνδυνος αυτή τη στιγμή, λόγω των ποικίλων αποχρώσεων, θα ήταν να ξεχάσουμε το κοινωνικό και πολιτικό ρήγμα της διαφοράς των φύλων. Πράγματι, με το να προσεγγίζουμε την κοινωνική ταυτότητα με όλο και πιο σύνθετο τρόπο, σταθμίζοντας με κάθε ευκαιρία την ίδια την έννοια της διαφοράς, έχουμε καταστήσει το ζήτημα της “ανδρικής κυριαρχίας” όλο και πιο σύνθετο. Όταν η Αρτεμισία, η βασίλισσα της Καρίας, αναγνωρίζεται από τον Ξέρξη ως μια πολύ ανδροπρεπής γυναίκα, και για το λόγο αυτό αξιοθαύμαστη και αποδεκτή στο Συμβούλιο, οι αθηναίοι τριήραρχοι ζητούν την κεφαλή της επί πίνακι, γιατί τόλμησε να αμφισβητήσει την τάξη των φύλων⁴. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ανδρική πάντοτε, θα θεωρήσουμε την Αρτεμισία, της οποίας η θηλυκότητα ποτέ δεν αμφισβητήθηκε, είτε ως ίση είτε ως σφετερίστρια. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι, ακόμη και στην περσική αυτοκρατορία των Αχαιμενιδών, η Αρτεμισία, επειδή είναι γυναίκα, αποτελεί εξαίρεση με την οποία ο Ξέρξης εντυπωσιάζεται. Για να κατανοήσουμε τις κοινωνικές σχέσεις πρέπει προφανώς να στρέψουμε την προσοχή μας στις πτυχές της εκάστοτε πολιτισμικής λογικής, στους κανόνες που ισχύουν στον ένα τόπο και όχι στον άλλο, στις ενδεχόμενες υπερβάσεις εδώ και όχι αλλού, αλλά και στη γενική οργάνωση των σχέσεων μεταξύ των φύλων που ευνοεί ή όχι τέτοιου είδους αποκλίσεις. Με την έννοια αυτή πάντως θα

4. Ηρόδοτος, 8, 87-88.

έπρεπε επίσης, για να μην υποκύψουμε στην ψευδαίσθηση του κονστρουκτιβισμού, να λαμβάνουμε υπόψη μας τις ενδεχόμενες πάντοτε προσαρμογές που μπορεί να γίνονται σύμφωνα με τους άρρητους κανόνες⁵.

Εφόσον το κοινωνικό φύλο μας ωθεί να εξετάσουμε τόσο την κανονιστική οργάνωση της διαφοράς των δύο φύλων όσο και, επειδή είμαστε ιστορικοί, τις πραγματικές εφαρμογές αυτών των λεκτικών πρακτικών σε στενή συσχέτιση, είναι αναγκαίο να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στην πρόσληψη των κανόνων κοινωνικού φύλου. Όπως οι αρχαιολόγοι έδειξαν ότι το κοινωνικό φύλο δεν “καλύπτει” συστηματικά το βιολογικό φύλο⁶, οι ιστορικοί ενδιαφέρονται να δείξουν ότι οι κανόνες του κοινωνικού φύλου δεν αφορούν πάντοτε τα αντίστοιχα βιολογικά φύλα. Συνεπώς πρέπει να αναρωτηθούμε για την κοινωνική σημασία των προσδιορισμών που αντιβαίνουν στο κοινωνικό φύλο, τους οποίους συναντούμε στις πηγές μας, σχεδόν πάντοτε, με τη μορφή ενός θηλυκού που προορίζεται για τους άνδρες.

Οι παρατηρήσεις αυτές για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε το κοινωνικό φύλο και για τα προβλήματα που εγείρει η χρήση της έννοιας αυτής είναι αρκετά γενικευτικές. Ως μελετητές της αρχαιότητας δεν ισχυριζόμαστε καθόλου ότι διαθέτουμε το προνόμιο μιας πρωτότυπης, υπονοώντας “καλύτερης”, οπτικής σε σχέση με τις άλλες ιστορικές περιόδους ή με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Με το βιβλίο αυτό θελήσαμε απλώς να απαντήσουμε σε ένα ερώτημα που απευθύνεται τόσο στους αρχαιογνώστες όσο και στους μελετητές του κοινωνικού φύλου γενικώς: στα σημερινά συμφραζόμενα ενός διανοητικού αναβρασμού γύρω από την έννοια αυτή⁷ τι κάνουν οι αρχαιογνώστες; Έχουν κάτι να συνεισφέρουν; Έχουν κάτι να αποκομίσουν;

Η αρχή της επιστημονικής ειδίκευσης που υιοθετούμε εδώ αντανακλά την έγνοια μας να αποτιμήσουμε με όσο το δυνατό μεγαλύτερη πιστότητα και ακρίβεια την εγκυρότητα της σύγχρονης προβληματικής, για να συμβάλουμε στην κατανόηση των αρχαίων κοινωνιών. Αυτός ο περιορισμός του ερευνητικού πεδίου θεωρήσαμε ότι θα μας επέτρεπε να υπογραμμίσουμε τις ιδιαιτερότητες μιας “ιστορικής περιόδου”, στο πλαίσιο της οποίας ορισμένοι τουλάχιστον από μας ασχολούνται με το αρσενικό/θηλυκό εδώ και πολλά χρόνια. Στο εσωτερικό της ειδίκευσης αυτής η αρχαία Ελλάδα κατέχει προνομιακή θέση, όπως δηλώνει ο τίτλος που επιλέξαμε για το βιβλίο μας. Ωστόσο, στο πλαίσιο της συγκριτικής παράδοσης εκείνων που έθεσαν τα

5. WINKLER 1990.

6. POLIGNAC 2007.

7. Μεταξύ των πρόσφατων δημοσιεύσεων σημειώνουμε τα DOWNS 2004, MARUANI 2005.

Προβλήματα πολύ πριν από εμάς⁸, είχαμε την τύχη να παραχωρήσουμε μια θέση στη Ρώμη και στη Μεσοποταμία, ερευνητικά πεδία του Philippe Akar και της Brigitte Lion.

Οι αρχαιογνώστες αυτού του διανοητικού πεδίου: έρευνες συχνά αγνοημένες

Η παράδοση θέση των αρχαιογνώστων έχει ήδη υπογραμμιστεί σε άλλες εργασίες⁹. Η αρχαιότητα έδειχνε να απουσιάζει από τις γαλλικές δημοσιεύσεις και τις σύγχρονες συζητήσεις για το κοινωνικό φύλο, ενώ πιθανώς μάλλον είχε προηγηθεί ως προς τη χρήση της έννοιας. Αυτό σημαίνει ότι οι αρχαιογνώστες δεν είναι συντονισμένοι με τους ιστορικούς άλλων περιόδων στη Γαλλία. Η πρόσφατη συνθετική μελέτη της Laura Lee Downs, *Writing Gender History* (2004), που παίρνει υπόψη της τις εργασίες που έγιναν από Γάλλους, όπως ο Alain Corbin και η Michelle Perrot, αντλεί τα πρώτα παραδείγματα των gender studies από τη μεσαιωνική περίοδο, πράγμα που δίνει στον αρχαιογνώστη μελετητή, ως συνήθως, τη δυσάρεστη εντύπωση ότι δεν συμμετέχει στους ίδιους στόχους ούτε στα ίδια ερωτήματα. Θα πρέπει τουλάχιστον να μετριάσουμε τη διαπίστωση αυτή ύστερα από την κοινή έκδοση των περιοδικών *Clio/Espaces Temps*, *Les voies traversières de Nicole Loraux: Une helléniste à la croisée des sciences sociales*, που υπογραμμίζει την εγκυρότητα της ματιάς της N. Loraux στο θέμα αρσενικό/θηλυκό. Αλλά ο τόμος αυτός θυμίζει επίσης την εξαιρετική πρωτοτυπία αυτής της προσέγγισης, τη σημασία της οποίας οι ιστορικοί (άνδρες και γυναίκες) που ασχολούνται με το κοινωνικό φύλο, με ελάχιστες εξαιρέσεις και εκτός των αρχαιοελληνιστών, σπανίως κατανοούν¹⁰.

Σε ένα πρόσφατο και συναρπαστικό άρθρο, το “*Les chemins du féminisme entre la France et les États Unis (1947-2000)*”, η Ingrid Galster εξηγεί γιατί οι Γάλλοι και οι Γαλλίδες άργησαν τόσο να ενδιαφερθούν για το gender¹¹. Αναφέρει ως πρόδρομο τη Françoise Thébaud, η οποία το 1997 αφιέρωσε το τρίτο μέρος της συνθετικής εργασίας της με τίτλο *Écrire l'histoire des femmes* σε αυτό που αποκαλεί «η εποχή του gender¹²». Η Ingrid Galster σχολιάζει: «Στο τοπίο του γαλλικού φεμινισμού η Françoise Thébaud αποτελεί, όσο γνωρίζω, μια

8. FINLEY 1973· VERMAMT 1968.

9. BRIAN κ. ά. 2004, σ. 277-295.

10. *Espaces Temps*, *Les Cahiers* – CLIO 2005. Από την πλευρά των εξαιρέσεων σημειώνουμε το RIOT-SARCEY 2000.

11. GALSTER 2004.

12. THÉBAUD 1998, σ. 109-149.

φωτεινή εξαίρεση, η οποία δείχνει ενδιαφέρον για το θέμα¹³». Και όμως, ήδη από το 1990, χρονολογία της πρώτης έκδοσης στα ιταλικά της *Histoire des femmes en Occident* η Pauline Schmitt Pantel, η οποία θεωρώ ότι ανήκει στο «τοπίο του γαλλικού φεμινισμού», εξηγούσε τους λόγους για τους οποίους οι ιστορικοί (γυναίκες και άνδρες) της αρχαιότητας έπρεπε να κάνουν την επιλογή του gender, πολύ πριν, νομίζω, οι ιστορικοί της σύγχρονης εποχής ανακαλύψουν τις αρετές του!

Το βασικό επιχείρημα που επικαλείται η Pauline Schmitt είναι το επιχείρημα των πηγών: «Ο αρχαίος κόσμος –λέει– μας άφησε πολύ λίγα γραπτά γυναικών, παρότι συχνά γίνεται αναφορά στο όνομα της Σαπφώς. Κατά κύριο λόγο οι πηγές μας παραδίδουν μια ανδρική ματιά για τις γυναίκες και τον κόσμο, εξού και η βαρύτητα που δίνεται στον ανδρικό λόγο στο βιβλίο αυτό συμπεριλαμβανομένης και της εικονογραφίας [...]. Απέναντι σε μια τέτοια διαπίστωση επιλέξαμε να αντιμετωπίσουμε ευθέως και να πραγματευτούμε αρχικά αυτό που μας παραδίδουν τα αρχαία κείμενα: τον ανδρικό λόγο για τις γυναίκες και γενικότερα για τη διαφορά των φύλων, το “κοινωνικό φύλο” (gender)¹⁴». Ο Moses Finley είχε διατυπώσει το ίδιο συμπέρασμα με αφορμή τη σιωπή των γυναικών στη Ρώμη¹⁵. Με τη γραφίδα της Pauline Schmitt το κοινωνικό φύλο εισάγει την έννοια των αναπαραστάσεων: «Ίδου ένας τόμος, ο οποίος, περισσότερο ίσως από τους επόμενους, πραγματεύεται τις αναπαραστάσεις, το φαντασιακό¹⁶».

Σε μια άλλη συμβολή της Pauline Schmitt σε εκείνο το βιβλίο, στο άρθρο “L’histoire des femmes en histoire ancienne aujourd’hui”, το μέρος που αφιερώνεται στις νέες θεματικές, οι οποίες προέρχονται, μας λέει, από την ιστορία των γυναικών, τιτλοφορείται: “Des thèmes et des problématiques de l’histoire globale”. Η μετακίνηση αυτή δείχνει σαφώς τον πλούτο και την αμφισημία του εγχειρήματος, που ξεκινά με έναν προβληματισμό σχετικά με τις γυναίκες, τον προβληματισμό των περισσότερων από τους συγγραφείς που συμμετείχαν στο πρόγραμμα αυτό, για να καταλήξει, τουλάχιστον όσον αφορά την αρχαιότητα, πράγμα όμως που οι επιμελητές της έκδοσης το διεκδικούν για το σύνολο της συλλογής, σε μια ιστορία των κοινωνιών στο σύνολό τους, δηλαδή στις σχέσεις ανδρών-γυναικών, αυτό που σήμερα κατά κοινή παραδοχή αποκαλούμε κοινωνικό φύλο¹⁷. Ο προσανατολισμός προς

13. GALSTER 2004, σ. 257, σημ. 54.

14. SCHMITT PANTEL 1991α, σ. 27-35 (έκδ. 2002), σ. 31.

15. FINLEY 1965.

16. SCHMITT PANTEL 1991α, σ. 32.

17. SCHMITT PANTEL 1991b. Για τον προσανατολισμό αυτό βλ. επίσης το συμπέρασμα της

μια ιστορία των γυναικών που νοείται ως ιστορία των σχέσεων αρσενικού-θηλυκού είχε ήδη εκφραστεί στην αρχή της δεκαετίας του '80, σε μια εποχή κατά την οποία δεν μιλούσαμε ακόμη για gender¹⁸. Δεκαπέντε χρόνια ύστερα από την *Histoire des femmes en Occident*, εκείνη η ιστορία, η “σφαιρική”, φαίνεται ότι είναι απλώς μια ιστορία, μια ιστορία γυναικών και ανδρών, συγκεκριμένα μια ιστορία των αμοιβαίων σχέσεών τους.

Χωρίς να θέλω να δώσω μεγάλο βάρος στις λέξεις, θα ήθελα ωστόσο να επιμείνω στο γεγονός ότι μια αρχαιογνώστρια, η Pauline Schmitt, ήταν αυτή που χρησιμοποίησε ρητά το κοινωνικό φύλο για να ορίσει τον τύπο της ιστορίας που οι επιμελητές της έκδοσης είχαν στο νου τους να αναπτύξουν με αφετηρία τον προβληματισμό για τις γυναίκες. Όπως ήδη αναφέραμε, ήταν χωρίς αμφιβολία πιο εύκολο για μια μελετήτρια της κλασικής αρχαιότητας να περάσει από τις γυναίκες στο κοινωνικό φύλο εξαιτίας της φύσης των πηγών, οι οποίες, με το ανδρικό τους φίλτρο, ευνοούσαν την κονστρουκτιβιστική προσέγγιση δίνοντας προτεραιότητα στις αναπαραστάσεις μάλλον παρά στη διερεύνηση των γεγονότων, στο δυνάμει πραγματικό μάλλον παρά στην εμπειρία του λεγόμενου “πραγματικού”.

Θα πρέπει να πούμε ότι στην αρχαία ιστορία το πεδίο είχε προετοιμαστεί από πολύ παλιά. Αναφέρομαι στο ιδρυτικό άρθρο του Jean-Pierre Vernant, “Hestia-Hermès”, που το 1963 παρουσίαζε μια προσέγγιση που σήμερα θα λέγαμε ότι εγγράφεται στην προβληματική του κοινωνικού φύλου¹⁹. Στο συμβολικό πεδίο της οργάνωσης του χώρου ο Jean-Pierre Vernant έδειχνε πώς δύο θεότητες, η Εστία και ο Ερμής, εξέφραζαν δύο τύπους συμπληρωματικών και αντιτιθέμενων δραστηριοτήτων: το μέσα, την αναδίπλωση στον εαυτό, και το έξω, την κινητικότητα. Η παράλληλη μελέτη των δύο θεοτήτων, οι οποίες παριστάνονταν ως ζεύγος από τον ίδιο το Φειδία στη βάση του αγάλματος του Δία στην Ολυμπία, επέτρεπε στον Vernant να δείξει ότι οι αρχαίοι Έλληνες είχαν μια σφαιρική θεώρηση του χώρου συνδέοντας τη μια θεότητα με την άλλη. Ο Vernant έδειχνε επίσης ότι σε μια κοινωνική πρακτική, στο γάμο, μπορούμε να διαπιστώσουμε αντιστροφή των συσχετίσεων θηλυκό-μέσα/αρσενικό-έξω, γιατί η κοπέλα ήταν αυτή, όπως επιβάλλει η ανδροτοπική παράδοση, που μετακινούνταν έξω από το σπίτι της. Το άρθρο σχεδίαζε έτσι τα περιγράμματα των συμβολικών κατηγοριών που συνδέονταν με το θηλυκό και το αρσενικό υπογραμμίζοντας συγχρόνως τις παραβιάσεις τους σε ορισμένες κοινωνικές πρακτικές. Ο στοχασμός γύρω από το

Claudine Leduc στον τόμο αυτό, σ. 371.

18. SCHMITT PANTEL 1984.

19. VERNANT 1963.

ζήτημα αρσενικό/θηλυκό εγγραφόταν με παραδειγματικό τρόπο σε ένα πολιτισμικό σύστημα που εμφανίζεται έντονα διπολικό, όπως έδειξε στη συνέχεια ο Geoffrey Lloyd και όπως το ανέπτυξαν πολλές εργασίες στη δεκαετία του '80²⁰. Η προσέγγιση αυτή, που χαρακτηρίστηκε από τον ίδιο τον Vernant ως προσέγγιση της ιστορικής ψυχολογίας ή της ιστορικής ανθρωπολογίας, κινητοποίησε πολλούς από τους μελετητές της αρχαιότητας προς την κατεύθυνση αυτού που οι Αμερικανοί αποκάλεσαν αποδόμηση.

Για να υπογραμμίσω τον ιδιαίτερο δεσμό της αρχαίας ιστορίας, και ειδικότερα των αρχαιοελληνιστών, με αυτό που οι Αμερικανοί αποκαλούν french theory, θα θυμίσω –ακολουθώντας τον Pietro Pucci– ότι ο Jean-Pierre Vernant ήταν παρών, ως τιμώμενο πρόσωπο, μαζί με τον Jacques Lacan, τον Roland Barthes, τον René Girard (ο Gérard Genette και ο Gilles Deleuze, προσκεκλημένοι επίσης, δεν μπόρεσαν να παρευρεθούν) στο περίφημο συνέδριο της Βαλτιμόρης τον Οκτώβριο του 1966, το οποίο επρόκειτο να οδηγήσει στη γέννηση του μεταμοντερνισμού, άλλως linguistic turn ή αποφασιστική καμπή²¹. Ο Pietro Pucci μας θυμίζει πόσο πυκνές και παραγωγικές έγιναν από τη στιγμή εκείνη οι ανταλλαγές μεταξύ των Αμερικανών και του Κέντρου συγκριτικών μελετών των αρχαίων κοινωνιών (Κέντρο Louis Gernet), που ιδρύθηκε από τον Jean-Pierre Vernant και αποκαλείται έκτοτε “Σχολή του Παρισιού”²². Και όμως, αυτό που μου φαίνεται βασικό για να κατανοήσουμε την ιδιαίτερη θέση της αρχαίας ιστορίας στην ιστορική επιστήμη στη Γαλλία είναι ότι αυτή η κριτική κίνηση της αποδόμησης, όπως λέγεται, αναπτύχθηκε ουσιαστικά στα τμήματα γλωσσών και λογοτεχνίας, και ότι οι ιστορικοί, κυρίως στη Γαλλία, στις περισσότερες περιπτώσεις κράτησαν τις αποστάσεις τους. Οι αρχαιοελληνιστές, και σε μικρότερο βαθμό οι λατινιστές, επειδή γενικά είχαν φιλολογική εκπαίδευση, επηρεάστηκαν πολύ περισσότερο από τους ιστορικούς, κυρίως στη Γαλλία, καθώς οι τελευταίοι έμεναν πιστοί σε μια κοινωνική ιστορία σύμφωνα με την παράδοση των *Annales*²³.

Υπογραμμίσαμε πιο πάνω την ιδιαίτερη φωνή της Nicole Loraux, η οποία δεν ταυτιζόταν ούτε με το φεμινιστικό κίνημα ούτε με το κίνημα της ιστορίας των γυναικών, παρότι ορισμένοι της προσήπταν ενίοτε ότι είχε μια προσέγγιση

20. LOYD 1966· DOVER 1978· HARTOG 1980· LISSARAGUE 1987b· HALPERIN κ. ά. 1989· ZEITLIN 1996α.

21. PUCCI 2005.

22. CUSSET 2003.

23. Για την κοινωνική αυτή προσέγγιση, τροχοπέδη στην αποδόμηση, βλ. PERROT 2005. Η μεσαιωνική ιστορία φαίνεται ότι επίσης πήρε αρκετά γρήγορα το δρόμο των αναπαραστάσεων: KLAPISCH-ZUBER 1991.

γιση υπερβολικά μαχητική²⁴. Η περίφημη ανάλυσή της για την στάσιν τοποθετεί στο κέντρο της την αναπαράσταση, εκ μέρους των ανδρών, του θηλυκού, ενός θηλυκού «στην επικράτεια του αρσενικού». Ο διαχωρισμός κατά βιολογικό φύλο εμφανίζεται ως παράδειγμα για τη θεώρηση του πολιτικού διαχωρισμού, της στάσεως που απειλεί την κοινότητα, της στάσεως την οποία οι άνδρες αρνούνται επισήμως και την αφήνουν να αναδύεται στο θέατρο της Αθήνας, σαν ένα απωθημένο της ταυτότητας, παραχωρώντας έτσι μεγάλο χώρο στο θηλυκό. Με άλλα λόγια, με τη Nicole Logaux το θηλυκό στην αρχαία Ελλάδα εμφανίζεται ως ένα φίλτρο για τη θεώρηση του αρσενικού, πράγμα που, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, εγγράφει τις αναλύσεις της στην ιστορία απλώς και μόνο.

Το κοινωνικό φύλο, υπόθεση μιας γενιάς;

Ακούμε συχνά να λένε στη Γαλλία ότι το κοινωνικό φύλο είναι υπόθεση μιας γενιάς. Η διατύπωση είναι λανθασμένη, αν λάβουμε υπόψη αυτό που μόλις αναφέραμε για τον Jean-Pierre Vernant και για όλους εκείνους που εργάστηκαν στην κατεύθυνση της ιστορικής ανθρωπολογίας. Ωστόσο η φράση αυτή, που ακούγεται συχνά, αντιστοιχεί σε μια μετάθεση του ζητήματος του κοινωνικού φύλου εδώ και δέκα χρόνια, η οποία χωρίς αμφιβολία ήταν πολύ πιο ορατή στους μελετητές άλλων περιόδων της ιστορίας από ό,τι στους αρχαιογνώστες, που δεν αισθάνονταν τόσο την ανάγκη να επαναπροσδιορίσουν τη θέση τους και την προβληματική τους.

Σε μια συνάντηση παρουσίασης του βιβλίου του με τίτλο *La traversée des frontières*²⁵ ο Jean-Pierre Vernant θύμισε χαριτολογώντας ότι η Pauline Schmitt κάποτε τον χαρακτήρισε σεξιστή, επειδή τότε παρουσίαζε μια ιστορία των αρχαίων Ελλήνων πολύ αρσενική. Αν το γεμάτο ειρωνεία «κάποτε» στα χείλη του Vernant παρέπεμπε σε μια περίοδο φεμινιστικής αγωνιστικότητας που ήταν σαν να την έθαβε, σαν να μην ήταν πλέον επίκαιρη, σήμαινε προφανώς ότι κάθε εποχή θέτει τα δικά της ερωτήματα, που είναι ένας τρόπος για να μας θυμίζει τις αρετές του αναχρονισμού.

Αυτό σημαίνει ότι αν ένα κοινωνικό κίνημα κατευθύνει σήμερα τη ματιά μας, θα έλεγα χωρίς δισταγμό ότι πρόκειται για τη ματιά της κριτικής των ταυτοτήτων, κυρίως των έμφυλων. Όχι ότι ο φεμινισμός είναι ξεπερασμένος, αλλά δεν βρίσκεται πλέον στο επίκεντρο του προβληματισμού μας, γιατί συνδέεται με μια ευρύτερη κριτική που αναφέρεται στη συγκρότηση της

24. DETIENNE & SISSA 1989, σ. 235-236.

25. Σεμινάριο της Pauline Schmitt, στο INHA, στις 14 Δεκεμβρίου 2004· VERNANT 2004.

ατομικής ταυτότητας. Ας πάρουμε το παράδειγμα της αφίσας για το στρογγυλό τραπέζι που έγινε το Μάρτιο του 2005. Πρόκειται για την παρωδία μιας σκηνής γάμου της κλασικής εποχής, όπως αυτή απεικονίστηκε στην πυξίδα του Λούβρου του λεγόμενου ζωγράφου του γάμου, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 470-460²⁶ και στην οποία βεβαίως η γυναίκα είναι εκείνη που σύρεται από τον άνδρα της στο καινούριο της σπίτι. Το παιχνίδι της αντιστροφής, που κάναμε με τη συγκεκριμένη αφορμή, με τον άνδρα στο κέντρο σε στάση νεόνυμφης, με το κεφάλι σκυμμένο και τα πόδια καρφωμένα στο χώμα, και τη γυναίκα να κινείται, στοχεύει να ταραξεί τις βεβαιότητες του θεατή για τους παραδοσιακούς προσδιορισμούς (αυτός που κατευθύνει, αυτός που οδηγείται), με λίγα λόγια για τις σχέσεις εξουσίας στο ζευγάρι.

Από την άποψη αυτή η αφίσα (που έχει αναπαραχθεί και στο εξώφυλλο του βιβλίου μας), η οποία με τον αναχρονισμό της δεν έχει σχεδόν τίποτε το αρχαίο, φωτίζει το γεγονός ότι η προσέγγιση του φύλου αφορά σήμερα εξίσου τις γυναίκες και τους άνδρες και ως προς την καταγωγή της εγγράφεται στην κριτική *queer* που γεννήθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες στις αρχές της δεκαετίας του '90. Αυτό το πολύ αμφισβητημένο και αρκετά δυσνόητο ρεύμα αποσταθεροποιεί ασταμάτητα τη γνώση προκαλώντας ένα διαρκή προβληματισμό σχετικά με τους κανόνες και τις ταυτότητες, πράγμα που εξηγεί το ότι μπορεί να εμφανίζεται ως η «σκληρή κριτική των πάντων²⁷» και να εγγράφεται έτσι εντέλει στην αρχαία και όχι τόσο πρωτότυπη παράδοση της αμφισβήτησης της μεθόδου. Η επάρκεια αυτής της άποψης προέρχεται ωστόσο από το ότι επιτρέπει να στρέφεται η αμφισβήτηση στις έμφυλες κατηγορίες, αυτές που μας φαίνονται οι πιο σταθερές, οι πιο ριζωμένες σε φυσικές, βιολογικές τυχαιότητες.

Το να ανατρέπουμε τις ταυτότητες δεν σημαίνει ότι πρέπει να τις θεωρούμε σαν κενά κελύφη, καθαρές λεκτικές κατηγορίες, απλές γλωσσικές επιτελέσεις, αλλά ότι οφείλουμε στο εξής να απαιτούμε να επανακαθορίζεται το περιεχόμενό τους στα εκάστοτε συμφραζόμενα, πράγμα που προφανώς δεν εξαρτάται από μια απλή βούληση έκφρασης να ειπωθεί. Αυτό το αίτημα πρέπει να συναντηθεί με τα αιτήματα των ιστορικών που εργάζονται πάντοτε με τα συγκεκριμένα. Αξίζει εξάλλου να επισημάνουμε ότι παράλληλα με αυτές τις πρωτοποριακές θεωρίες αναπτύσσονται και οι *Men's studies*, κυρίως στο χώρο της κλασικής αρχαιότητας²⁸.

26. Πυξίδα του Λούβρου, ζωγράφος του γάμου, στο LISSARAGUE 1999, σ. 169.

27. HARVEY 2003.

28. FOXHALL & SALMON 1998α και 1998b, SLUITER & ROSEN 2003.

Θα έπρεπε ίσως να αναγνωρίσουμε σήμερα, κυρίως στη Γαλλία, ότι η προσέγγιση του κοινωνικού φύλου εγγράφεται όχι μόνο στην κληρονομιά της ιστορίας των γυναικών αλλά εξίσου και στην κληρονομιά των γιατρών και των ψυχολόγων, οι οποίοι επί χρόνια ασχολούνται με την ατομική ταυτότητα μέσω της φυλετικής ταυτότητας. Ξεκινώντας από την εξέταση των σπάνιων κλινικών περιπτώσεων, για τις οποίες η δυσκολία να προσδιοριστεί το παιδί ως αγόρι ή κορίτσι οφειλόταν στην ασυμφωνία μεταξύ του χρωμοσωματικού φύλου, του γοναδικού (ωοθήκες/όρχεις) φύλου και του γεννητικού φύλου, ο γιατρός Robert Stoller θέλησε να υπογραμμίσει το θεμελιώδη ρόλο του κοινωνικού καθορισμού, αγόρι/κορίτσι, κατά τη γέννηση δείχνοντας ότι ο καθορισμός αυτός μπορούσε, ανεξάρτητα από το “βιολογικό” φύλο, που ήταν τόσο δύσκολο να οριστεί, να δώσει ένα κοινωνικό φύλο σε κάποιον²⁹. Η απόδειξη αυτή έχει τα όρια των παραδειγμάτων της –εξαιρετικές περιπτώσεις που έχουν μελετηθεί για την παιδική ηλικία, πριν την εφηβεία. Σήμερα, επιμένοντας στις βιοκοινωνικές αλληλεπιδράσεις, η συνάρθρωση μεταξύ βιολογικού φύλου (σώματος) και κοινωνικού φύλου παρουσιάζεται πολύ πιο σύνθετη³⁰. Εντούτοις, οι έρευνες αυτές συνέβαλαν ευρέως στην ένταξη της ατομικής ταυτότητας στο πλέγμα των κοινωνικών ταυτοποιήσεων και σε μια λογική αποφυσιολογικοποίησης των κοινωνικών ταυτοτήτων και σχέσεων³¹. Στο βαθμό που μια ιστορικός, η Joan Scott, Αμερικανίδα και προφανώς φεμινίστρια, ήταν αυτή που κατανόησε την εντυπωσιακή επίδραση που είχε στις γυναίκες η έννοια αυτή που έδωσε ένα όνομα, λάβαρο, και ίσως κατά κάποιο τρόπο επιστημονική εγγύηση, στην περίφημη φράση της Simone de Beauvoir: «Δεν γεννιόμαστε γυναίκες, γινόμαστε» (1949), το gender βρέθηκε να συνδέεται και να χρησιμοποιείται από τις ιστορικούς (κυρίως) των γυναικών³². Καθώς βρισκόταν στο σημείο της συνάντησης μιας φεμινιστικής και μιας ιατρο-ψυχολογικής παράδοσης, η έννοια αυτή προκάλεσε πολλές αμφισβητήσεις. Είναι κρίμα που εμφανίστηκε ως ένας «δούρειος ίππος που επρόκειτο να επιτρέψει στους άνδρες να εισχωρήσουν στο πεδίο της ιστορίας των γυναικών και να υποσκάψουν έτσι το νόμιμο αγώνα τους εναντίον της ανδρικής κυριαρχίας³³».

Η ομάδα “Φαιακία” που βρίσκεται στην αφετηρία αυτού του βιβλίου εί-

29. STOLLER 1968, κυρίως σ. 13.

30. LÖWY & ROUCH 2003.

31. GARDEY & LÖWY 2000.

32. SCOTT 1986.

33. DOWNS 2004, σ. 74, η οποία καταγράφει μια διαδεδομένη άποψη. Για τις αμφισβητήσεις βλ. FOUGEYROLLAS-SCHWEBEL κ. ά. 2003.

ναι συγχρόνως κληρονόμος της Σχολής του Παρισιού, της ιστορικής γαλλικής παράδοσης, και συνδέεται, εκ του σύνεγγυς ή εκ του μακρόθεν, με μια φεμινιστική στράτευση. Δεν ισχυρίζεται ότι εκπροσωπεί τους γάλλους αρχαιολόγους, αλλά προτείνει, με τα άρθρα που έχουν συγκεντρωθεί εδώ, μια πρώτη αποτύπωση των προβλημάτων που θέτει η χρήση του κοινωνικού φύλου στους μελετητές της αρχαιότητας. Η διατύπωση που επιλέξαμε για τον τίτλο του βιβλίου αυτού, συνθηματική αναφορά στα λαμπρά συλλογικά εγχειρήματα που προηγήθηκαν του δικού μας στο κέντρο Louis Gernet³⁴, μαρτυρεί τη συνείδηση που έχουμε ότι είναι αδύνατο να δώσουμε μια μοναδική ερμηνεία για το ποια θα ήταν η ορθή χρήση του κοινωνικού φύλου, ερμηνευτικής κατηγορίας σίγουρα προβληματικής. Η διατύπωση του τίτλου διευκρινίζει επίσης, με δεδομένη την ποικιλία των ερευνών του κάθε συγγραφέα, την ποικιλία των δυνατών προσεγγίσεων, όταν τίθεται το ζήτημα των ανδρών και των γυναικών, του θηλυκού και του αρσενικού, με άλλα λόγια του κοινωνικού φύλου.

Το εργαστήριο “Κοινωνικού φύλου” της “Φαιακίας”

Το εργαστήριο “Κοινωνικού φύλου”, που εντάσσεται σε ένα πολύ ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα για τις ταυτότητες, όρισε ως κανόνα εργασίας του τη συστηματική σύγκριση, σε δεδομένες καταστάσεις, των ανδρών και των γυναικών, του αρσενικού και του θηλυκού. Το στρογγυλό τραπέζι του Μαρτίου 2005 μας επέτρεψε να υποβάλουμε σε συζήτηση αυτές τις εργασίες με εξωτερικούς συζητητές και με ένα κοινό συναδέλφων και φοιτητών. Οι περισσότερες από τις εισηγήσεις που περιέχονται στον τόμο αυτό απορρέουν από το εργαστήριο “Κοινωνικού φύλου” της “Φαιακίας”, άλλες, όπως αυτές της Sandra Boehringer, της Ana Iriarte και της Brigitte Lion, προέρχονται απευθείας από το στρογγυλό τραπέζι, όπως και η εισήγηση της Claudine Leduc, η οποία δέχτηκε να διατυπώσει τα συμπεράσματα της διημερίδας. Τέλος, η Louise Bruit και η Pauline Schmitt προθυμοποιήθηκαν, με αφορμή αυτή την έκδοση, να παρουσιάσουν μια ιστοριογραφική επισκόπηση που μας επιτρέπει να επεκτείνουμε το ενδιαφέρον μας στην ευρωπαϊκή και στην υπερατλαντική παραγωγή.

Το σύνολο του έργου οργανώνεται γύρω από τρεις κύριους θεματικούς άξονες που θεωρήσαμε ότι συγκεντρώνουν τα μείζονα ζητήματα που τίθενται από τη στιγμή που μελετούμε το κοινωνικό φύλο: μελετώντας τις πηγές· κατασκευές κοινωνικού φύλου· ιεραρχίες και χρήσεις.

34. VERNANT 1968· FINLEY 1973.

Μελετώντας τις πηγές

Αυτό το μέρος ερευνά τα ιστορικά ερωτήματα που τίθενται από το κοινωνικό φύλο και προσπαθεί να δείξει ως προς τι αυτό μπορεί να ανανεώσει την προσέγγιση των πηγών, ορισμένες από τις οποίες μας είναι πολύ γνωστές, να μεταθέσει την προβληματική και να επιτρέψει νέες ερμηνείες.

Η Brigitte Lion αρχικά δείχνει ότι τα προβλήματα που τίθενται από τη χρήση του κοινωνικού φύλου συνδέονται με την ιστοριογραφία των επιμέρους κλάδων, με την καλή θέληση των ερευνητών που αποδέχονται ή όχι να θέσουν υπό αμφισβήτηση τους τρόπους σκέψης τους, με τη φύση των κειμένων και της υπό μελέτη κοινωνικής οργάνωσης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η αρχαία Εγγύς Ανατολή είναι εκείνη που, για τη συγγραφέα, φαίνεται ότι ανανεώνεται με τον προβληματισμό του κοινωνικού φύλου. Με αυτή την οπτική η Brigitte Lion προτείνει νέες κατευθύνσεις στην έρευνα, για την ομοκοινωνικότητα, την ανδρική και γυναικεία εργασία και τη διάκριση βιολογικού φύλου/κοινωνικού φύλου κυρίως στα συμβόλαια που αποδίδουν στη γυναίκα ένα καθεστώς ανδρικό.

Η Julie Delamard και ο Olivier Mariaud συγκρούονται ευθέως με ζητήματα μεθόδου τα οποία θέτει η χρήση του κοινωνικού φύλου στο πολύ συγκεκριμένο πλαίσιο της ταφικής αρχαιολογίας στη γεωμετρική και αρχαϊκή Ελλάδα. Η καθαρά περιγραφική προσέγγιση που συνίσταται στην ταυτοποίηση των γυναικών και των ανδρών στο αρχαιολογικό υλικό αποδεικνύεται άκρως επικίνδυνη, στο βαθμό που οι συγγραφείς αρνούνται μια συστηματική ταυτοποίηση του φύλου των νεκρών σύμφωνα με τα λεγόμενα γυναικεία ή ανδρικά αντικείμενα. Συχνά η προσοχή που δίνεται σε αυτούς τους «δείκτες κοινωνικού φύλου» σίγουρα δεν μας επιτρέπει να καταστήσουμε πιο ορατές τις γυναίκες, μας επιτρέπει όμως να αναζητήσουμε τα σημάδια ταυτότητας διακριτών ομάδων που τα χρησιμοποιούν ανεξάρτητα, βεβαίως, από τις σύγχρονες προϋποθέσεις για τον προσδιορισμό του κοινωνικού φύλου. Το κοινωνικό φύλο νοείται λοιπόν ως μια στρατηγική κοινωνικής, μεταξύ άλλων, διαφοροποίησης και είναι έργο του ιστορικού να φωτίσει τη σημασία του.

Το άρθρο του Nicolas Richer για τη Σπάρτη εγγράφεται σε μια διαφορετική προσέγγιση, περισσότερο πρακτική παρά λεκτική, η οποία εξετάζοντας την παρουσία των γυναικών στις θρησκευτικές τελετουργίες στη Σπάρτη προτίθεται να προσφέρει στοιχεία που απαντούν στο πολύ ευρύτερο ζήτημα της «λατρευτικής ταυτότητας του πολίτη³⁵». Η κοινωνική ή ιδεολογική

35. Έκφραση του POLIGNAC 1984, σ. 79. Η BLOK 2004 θέτει το ερώτημα της υπόστασης του πολίτη εξετάζοντας το δίκαιο και το τελετουργικό για να δείξει ότι η πόλις

λογική του καταμερισμού μεταξύ των βιολογικών φύλων που εφαρμόζεται στη σπαρτιατική κοινωνία της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής με δυσκολία διακρίνεται στις πηγές που διαθέτουμε. Για το λόγο αυτό η έρευνα επιχειρεί να διασαφηνίσει τη συνδυασμένη παρουσία των δύο φύλων στις θρησκευτικές πρακτικές που γνωρίζουμε για τη Σπάρτη. Μας επιτρέπει να διορθώσουμε την εικόνα μιας πόλεως κατ' αποκλειστικότητα ανδρικής και στρατιωτικής και να κατανοήσουμε, κατά το δυνατό, τη θεμελίωση των μηχανισμών που εξηγούν τις δραστηριότητες σε σχέση με τα βιολογικά φύλα.

Με αφετηρία εικονογραφικά, και λιγότερο κειμενικά, στοιχεία της κλασικής εποχής ο Jean-Christophe Couvenhes θέτει το ζήτημα του ένοπλου χορού και της γυναικείας και ανδρικής παράστασής του σε συμποτικά συμπραζόμενα. Το ενδιαφέρον του να συγκρίνει γυναικείες και ανδρικές πρακτικές τον οδήγησε να στραφεί στους τρόπους απεικόνισης ανδρών και γυναικών στους ένοπλους χορούς. Παρά το διαφορετικό βιολογικό φύλο τους τα πρόσωπα στις παραστάσεις αναγνωρίζονται ως ένοπλοι χορευτές χάρη στη χρήση των ίδιων εικονογραφικών κωδίκων. Η προβληματική του κοινωνικού φύλου μας επιτρέπει έτσι να ξεπεράσουμε την παραδοσιακή ανάλυση που στηρίζεται στη λογική αντιπαράθεσης ανδρών και γυναικών με απόλυτο τρόπο, δείχνοντας ότι στα συμπραζόμενα αυτά η βασική τομή γίνεται περισσότερο μεταξύ πολιτών (ενήλικων ανδρών) και μη-πολιτών (αρρένων εφήβων και γυναικών).

Σχετικά με την ελληνιστική Αίγυπτο ο Bernard Legras δείχνει πώς αναπτύχθηκε μια ιστορία των γυναικών στην οποία κειμενικά και αρχαιακά δεδομένα παρουσίαζαν με στερεότυπο τρόπο γυναικείες δραστηριότητες, δραστηριότητες οι οποίες ποτέ δεν εξετάστηκαν με όρους κοινωνικού καταμερισμού. Με αφορμή κάποιους παπύρους της ελληνιστικής Αιγύπτου που είχαν σχέση με γαμήλια συμβόλαια ο Legras ενδιαφέρεται για τις «σχέσεις συμμετρίας ή ασυμμετρίας μεταξύ των βιολογικών φύλων». Οι πηγές που εξετάζει προσφέρουν ένα υλικό το οποίο ευνοεί την ανάπτυξη μιας περιγραφικής ιστορίας, που επιδιώκει να δώσει, με όρους παρουσίας των βιολογικών φύλων, μια εικόνα των αρχαίων κοινωνιών λιγότερο αθηνοκεντρική και περισσότερο ισορροπημένη. Γνωρίζουμε τα πλεονεκτήματα μιας τέτοιας προσέγγισης, που είναι επίσης η προσέγγιση της Anne Bielman στο βιβλίο της για τις γυναίκες στο δημόσιο χώρο³⁶: μας επιτρέπει να απορρίψουμε την

δεν βασίζεται στον αποκλεισμό των γυναικών, αλλά ότι αντιθέτως πρέπει να τεθεί το ζήτημα της συμμετοχής τους. Πρόκειται για μια κεντρική θεματική της ιστορίας των γυναικών: BLUNDELL & WILLIAMSON 1998.

36. BIELMAN 2002.

περίφημη ρήση σύμφωνα με την οποία η πόλις ήταν «μια λέσχη ανδρών». Αυτό σημαίνει ότι οι πηγές, ακόμη και αν φαίνονται «πρωτογενείς», δεν πρέπει να αποτελούν δέλεαρ: δίνουν απλώς ένα επίπεδο του πραγματικού, στη συγκεκριμένη περίπτωση το επίπεδο των δικαϊκών πρακτικών, και δεν θα πρέπει να υπερεκτιμούμε την εμβέλεια και το βαθμό της “πιστότητάς” τους ως προς την αποκατάσταση της πραγματικότητας στην αρχαιότητα. Μαρτυρεί σχετικά το σύμφωνο έκδόσεως της Ολυμπιάδος στον Ανταίο, στο οποίο συμφωνείται ότι «δεν θα επιτρέπεται στην Ολυμπιάδα να φεύγει από το σπίτι νύχτα ή μέρα χωρίς την άδεια του Ανταίου». Η τελευταία πρόταση αφήνει ανοιχτό κάθε ενδεχόμενο, μεταξύ του ριζικού εγκλεισμού και της απόλυτης ελευθερίας, στις σχέσεις εξουσίας στο ζευγάρι.

Κατασκευές του φύλου

Το μέρος αυτό έχει ως στόχο να διευκρινίσει, πάντοτε σε ένα συγκεκριμένο corpus, τα κανονιστικά πλαίσια που ορίζονται στις αρχαίες κοινωνίες και να παρατηρήσει τον τρόπο με τον οποίο τα πλαίσια αυτά αποτελούσαν αντικείμενο στρεβλώσεων, ακόμη και παραβιάσεων.

Η Sandra Boehringer στην αρχή, παίρνοντας την οπτική του κοινωνικού φύλου αντίστροφα, δείχνει πόσο δύσκολο θα ήταν να αποφύγουμε τον προβληματισμό σχετικά με τη σεξουαλικότητα. Παίρνει ένα παράδειγμα από τον Ασκληπιάδη το Σάμιο (340/330-260) και δείχνει πώς οι σύγχρονες κατηγορίες της σεξουαλικότητας έχουν επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύουμε τους στίχους αυτούς οδηγώντας μας σε πραγματικές παρερμηνείες ως προς την ταυτότητα των προσώπων που παρουσιάζονται και τη ματιά του ποιητή απέναντί τους. Σε μια τέτοια περίπτωση η κατασκευή του κοινωνικού φύλου είναι μάλλον η κατασκευή του σχολιαστή, που την εφαρμόζει σε μια κοινωνία η οποία έχει έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο να αντιλαμβάνεται τον έρωτα και τον ερωτισμό.

Από τη μεριά της η συμβολή της Louise Bruit για την αττική τραγωδία εντοπίζει το πόσο δύσκολο είναι, πράγμα που έχει ήδη εξεταστεί στο πρώτο μέρος, να θεωρήσουμε ότι μιλούν οι γυναίκες τη στιγμή που οι άνδρες είναι εκείνοι που τις ανεβάζουν στη σκηνή. Ξεκινώντας από το ζήτημα για τη θέση του ανδρικού/γυναικείου λόγου η συγγραφέας δείχνει πώς οι συμβάσεις κοινωνικού φύλου για το γένος γυναικών λειτουργούν ως στερεότυπα, που η χρήση τους από τους άνδρες καταδεικνύει την ίδια τους την αδυναμία. Η τραγωδία αποκαλύπτει πράγματι όλα τα περιθώρια της εξουσίας και της αλήθειας του λόγου των γυναικών, όταν αυτός αναπτύσσεται εντός του επιτρεπόμενου πλαισίου. Αν υπάρχει πράγματι ένας κανονιστικός λόγος που

πλαισιώνει τις γυναίκες, το έργο των τραγικών έρχεται ακριβώς να μας δείξει αυτό που βρίσκεται πέρα από τις αναγκαιότητες κοινωνικού φύλου, δηλαδή τις πιο προσωπικές και ουσιαστικές αναγκαιότητες του έρωτα και του μίσους, της επιθυμίας για ζωή και της επιλογής του θανάτου.

Ο Jean-Baptiste Bonnard επανέρχεται στους κανόνες κοινωνικού φύλου για να δείξει πώς γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας στο εσωτερικό του ιπποκρατικού *corpus*. Για πρώτη φορά στις αρχαίες ελληνικές πηγές βλέπουμε εδώ πώς τα κοινωνικά φύλα εγγράφονται στο σώμα και αποκτούν έτσι μια βιολογική διάσταση. Το ζήτημα είναι σημαντικό στο μέτρο που αυτό το *corpus* διαψεύδει χωρίς αμφιβολία τη θέση του Thomas Laqueur, σύμφωνα με την οποία η εγγραφή των κοινωνικών φύλων στα έμφυλα σώματα είναι μια νεωτερική επέμβαση του δυτικού 18ου αιώνα³⁷. Με τις ιπποκρατικές πραγματείες ιχνογραφείται πράγματι ένα γυναικείο σώμα εντελώς ιδιαίτερο εξαιτίας της ύπαρξης ενός χαρακτηριστικού οργάνου, της μήτρας, και της υγρασίας που συνδέεται με αυτό. Για τους γιατρούς η γυναίκα ανήκει σε ένα ξέχωρο είδος με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι η μοίρα της ορίζεται από τη φύση, ως επακόλουθο της σωματικής της συγκρότησης. Συγκριτικά, τα ανδρικά σώματα είναι πολύ πιο ελεύθερα, χωρίς καθόλου να δεσμεύονται από κάποιο ιδιαίτερο όργανο, και, με τις κατάλληλες προϋποθέσεις, εφόσον βέβαια υποβοηθούνται από μια σωστή διατροφή, διατηρούν μια ισορροπία μεταξύ ξηρότητας και υγρότητας. Το ιπποκρατικό *corpus*, του οποίου την ποικιλία και τις αποκλίσεις υπογραμμίζει πάντως ο Jean-Baptiste Bonnard, δείχνει έτσι πώς κατασκευάζεται μια λογική προσδιορισμού των κοινωνικών φύλων, των κοινωνικών προορισμών, λογική που στηρίζεται στη βιολογία του σώματος, το οποίο μελετάται και ερμηνεύεται πολύ διαφορετικά, ανάλογα με το αν είναι ανδρικό ή γυναικείο.

Αναλύοντας τους πλατωνικούς διαλόγους της Πολιτείας και των Νόμων η Nathalie Egnoult μας επιτρέπει να πάρουμε τις αποστάσεις μας απέναντι στις κανονικότητες του κοινωνικού φύλου της κλασικής πόλεως (Αθήνα). Βεβαίως μας θυμίζει πόσο ισχυρή είναι η τομή που ορίζει για κάθε φύλο έναν ιδιαίτερο αγώνα, τον πολεμικό αγώνα για τους άνδρες και τον αγώνα της μητρότητας για τις γυναίκες. Αλλά το ενδιαφέρον στο άρθρο της είναι ότι υπογραμμίζει την ιστορική σημασία της φαντασίας του Πλάτωνα για τις γυναίκες που είναι ικανές για πόλεμο. Ακόμη και αν η απαλλαγή από τις παραδοσιακές συμβάσεις κοινωνικού φύλου παραμένει στο χώρο της θεωρίας, αυτό μας προσφέρει την απόδειξη ότι, για έναν Αθηναίο των αρχών του

37. LAQUEUR 1990· αντίθετα: KING 1998.

4ου αιώνα π.Χ., οι κανόνες αυτοί δεν ήταν αναπόφευκτοι. Στην πόλιν των Νόμων, ένα είδος “εφαρμογής” της ιδανικής πόλεως της Πολιτείας, ο Πλάτων δεν ξεχνά ποτέ το μερίδιο των γυναικών στην κοινωνική οργάνωση, σε σημείο μάλιστα να τις αποκαλεί ενίοτε πολίτιδες, και να τους παραχωρεί την ελευθερία του λόγου, παρρησίαν, έμβλημα της πολιτικής ελευθερίας που στις πραγματικές πόλεις προορίζεται για τους άνδρες και μόνο.

Η Sophie Lalanne από την πλευρά της διερευνά το corpus των αρχαίων ελληνικών μυθιστορημάτων του 2ου αιώνα μ.Χ., για να μας δείξει πώς, στα κείμενα αυτά, εξελίσσεται η περίοδος της εφηβείας και, με σχετικά ιδεατό τρόπο, η διαμόρφωση ενός άνδρα και μιας γυναίκας. Πρόκειται για μια παιδευτική διαδικασία που ολοκληρώνεται με το ταξίδι και τα συμβάντα που συνδέονται με αυτό, η οποία μετασχηματίζει σταδιακά το τρομαγμένο αγόρι σε άνδρα ενεργό και ικανό να υπερασπίζεται με το λόγο το δίκιο του και το δίκιο εκείνων για τους οποίους αισθάνεται σιγά σιγά υπεύθυνος, ενώ το κορίτσι, μάλλον ανώριμο, μαθαίνει να σιωπά, να υποτάσσεται και να περιμένει από τους άνδρες να το σώσουν. Το αρχαίο ελληνικό μυθιστόρημα, «ως σύστημα αναπαραστάσεων», μοιάζει με έναν «ιδανικό τόπο παρατήρησης για να κατανοήσουμε τη διαδικασία της κατασκευής των φύλων στον αρχαίο ελληνικό κόσμο».

Τέλος, ο Andreas Wittenburg προτείνει μια ανάλυση πινάκων του 19ου αιώνα που έχουν ως σημείο αναφοράς την αρχαιότητα ή τον ανατολικό κόσμο για να εντάξουν εκεί το γυναικείο γυμνό. Δείχνει πώς παρουσιάζεται μια γυναίκα με ονειρικό σώμα που κατασκευάζεται σύμφωνα με τις επιθυμίες του αστού άνδρα μέσα σε ένα πλαίσιο-άλλοθι, το οποίο επιτρέπει την έκθεση των φαντασιώσεων που τρέφονται από μια κοινωνία στην οποία η σεξουαλικότητα ήταν απαγορευμένη στο δημόσιο χώρο. Αυτό που είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον από την οπτική του κοινωνικού φύλου είναι ότι η κατασκευή αυτή δεν υλοποιείται χωρίς να επιδρά στον άνδρα. Κρυπτο-ηδονοβλεψίας σαν τον Peeping Tom, το ράφτη από το Κόβεντρι που τόλμησε να κοιτάξει τη λαίδη Γκοντίβα από την κλειδαρότρυπα, ο άνδρας είναι βασικό πρόσωπο στην έκθεση του γυναικείου σώματος. Έξω από τον πίνακα, αδιάκριτος θεατής, παρακολουθεί τα λουτρά των γυναικών στο χαρέμι ή στις αρχαίες θέρμες. Ο μύθος της λαίδης Γκοντίβα υπογραμμίζει ωστόσο το ρίσκο τέτοιων διαχωρισμών: το γυναικείο σώμα γίνεται έτσι θεϊκό, όπως το ακάλυπτο στήθος της Φρύνης εμπνέει έναν ιερό σεβασμό (δεισιδαιμονία), και η θέασή του προκαλεί τύφλωση. Η γυναικεία δύναμη, που είναι αναγνωρίσιμη όταν κοιτάζει κάποιος το σώμα της γυναίκας, κατασκευάζεται έτσι ταυτόχρονα με την ανδρική επιθυμία, η οποία υποτάσσεται στη νέα ιεραρχία των βιολογικών

φύλων. Η ερωτική επιθυμία δημιουργεί τη δύναμη των γυναικών, και οι Αρεοπαγίτες που ζωγράφισε ο Gérôme, τρώγοντας με τα μάτια τους την ωραία γυμνή Φρόνη, φωτίζουν τη σχέση της αντεστραμμένης κυριαρχίας, όπου η αρετή των χρόνων υποχωρεί μπροστά στη δύναμη των αισθήσεων.

Τα άρθρα του δεύτερου μέρους στο σύνολό τους διερευνούν έτσι τον τρόπο με τον οποίο οι κανόνες κοινωνικού φύλου εγκαθίστανται στις αρχαίες κοινωνίες και πώς αυτές προκαλούν σύγχυση στον τρόπο με τον οποίο τις προσεγγίζουν οι Νεωτερικοί. Μια γενική ασυμμετρία προκύπτει από τις αναλύσεις αυτές: το θηλυκό είναι αυτό που αποτελεί αντικείμενο συζήτησης περισσότερο από ό,τι το αρσενικό, σημείο τυφλό, το οποίο ωστόσο χρειάζεται να διευκρινιστεί.

Ιεραρχίες και χρήσεις

Το τρίτο μέρος, γύρω από τη θεματική των ιεραρχιών και των χρήσεων των κοινωνικών φύλων, είναι αφιερωμένο στην ανάλυση του εκάστοτε διακυβεύματος αυτής της ασυμμετρίας. Αφήνουμε έτσι τα σαφώς περιορισμένα *corpora*, μέσα στα οποία γίνεται η επεξεργασία των επιμέρους κατασκευών κοινωνικού φύλου, για να προσεγγίσουμε το ζήτημα της διάταξης των κοινωνικών φύλων. Ένα κοινό στοιχείο των εισηγήσεων που είναι συγκεντρωμένες εδώ είναι χωρίς αμφιβολία η κοινή θεματική της έννοιας του πολιτικού, αφού η κοινωνική σημασία είναι συχνότατα μια πολιτική σημασία: πρόκειται για τη διάκριση, την καταξίωση ή την υποτίμηση, πράγμα που συμβαίνει σε μια οπτική που είναι πάντοτε ανδρική. Η παρουσία του θηλυκού δεν εμφανίζεται παρά μόνο με τη μορφή της εξαίρεσης, η οποία επιτρέπει να συγκροτηθεί μια ιεραρχία μεταξύ ανδρών ή να εκφραστεί μια άλλη όψη του πολιτικού που περιλαμβάνει το σύνολο των κοινωνικών πρακτικών.

Έτσι η Pauline Schmitt, αφού πρώτα υπογραμμίζει ότι το αντικείμενο των ερευνών της ήταν η κατασκευή, σύμφωνα με τους Βίους του Πλουτάρχου, του άνδρα αθηναίου πολιτικού του 5ου αιώνα π.Χ., δείχνει τη θέση που παίρνουν οι σχέσεις μεταξύ των βιολογικών φύλων, με άλλα λόγια τα ήθη, και στη συνέχεια θέτει το ζήτημα της πολιτικής χρήσης τέτοιων περιγραφών που θα εκλαμβάνονταν εύκολα ως ανεκδοτολογικές. Σε όλες τις αφηγήσεις για τους επιφανείς άνδρες η ταυτότητα του κοινωνικού φύλου που κατασκευάζεται με τη διασταύρωση των σχέσεων με τις γυναίκες και τα αγόρια είναι πάντοτε «ζήτημα των ανδρών». Η Pauline Schmitt επεκτείνει ακόμη περισσότερο αυτή την ασυμμετρία δείχνοντας πώς, σε δύο παραδείγματα, του Θεμιστοκλή και του Αλκιβιάδη, το «να γίνει κάποιος γυναίκα» είναι ένα αφηγηματικό μέσο για να εξηγηθεί η ζωή ενός πολιτικού άνδρα.

Τα πράγματα είναι σαφώς διαφορετικά στην ανάλυση που κάνω για τον όρκο των αθηναίων εφήβων. Με τον όρκο οι νεαροί Αθηναίοι δεσμεύονται στην κατεύθυνση ενός ανδρικού ιδεώδους που καθορίζεται από τις πολιτικές και στρατιωτικές απαιτήσεις της πόλεως. Ορισμένες δυνάμεις τις οποίες επικαλούνται οι έφηβοι ως μάρτυρες της δέσμευσής τους, ανεξάρτητα από τη θεική τους διάσταση, καθώς επίσης και ορισμένες αφηρημένες πολιτικές έννοιες, όπως η πατρίς, σχετίζονται ωστόσο είτε με το αρσενικό είτε με το θηλυκό. Έτσι η έρευνα επικεντρώνεται στην έννοια που πρέπει να δώσουμε στο θηλυκό (αλλά και στο αρσενικό, από τη στιγμή που αυτό παρεμβαίνει στο συμβολικό επίπεδο) στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα, από τα οποία οι γυναίκες αποκλείονται. Φαίνεται ότι οι διαφορετικές χρήσεις του θηλυκού (μητέρα, κόρη), χωρίς να αντανακλούν μια φυσική διαφορά μεταξύ των γυναικών και των ανδρών, παραπέμπουν και πάλι σε μια χρήση πολιτική: στην καταξίωση μιας συμπεριφοράς πολιτικής πίστης, η οποία ίσως αναμένεται από όλους, ουσιαστικά όμως από τους μέλλοντες πολεμιστές.

Με αρκετά παρεμφερή τρόπο ο Philippe Akar βλέπει στις διάφορες αφηγήσεις της αρπαγής των γυναικών των Σαβίνων, στις απαρχές της Ρώμης, μια “καταξίωση” του θηλυκού, αλλά αυτή τη φορά στο ρόλο της συζύγου. Αυτές, που δεν έχουν βέβαια ενεργό συμμετοχή στη Ρώμη της Respublica, καταλαμβάνουν ωστόσο μια εντελώς ιδιαίτερη θέση στο χώρο του domus. Ο Philippe Akar ερμηνεύει λοιπόν την παρέμβαση των γυναικών στη σύγκρουση μεταξύ Ρωμαίων και Σαβίνων ως παράδειγμα αυτού που συμβαίνει μέσα στην οικογένεια: οι γυναίκες των Σαβίνων παρεμβαίνουν ως μάρτυρες, όχι με τις πράξεις τους αλλά με το λόγο τους, για να δώσουν ονόματα. Ονοματίζουν τη θέση του καθενός: πατέρας και πεθερός, σύζυγος και γαμπρός, γιος και εγγονός. Διακόπτουν έτσι τη σύγκρουση εξουσίας διαφοροποιώντας τα άτομα, και μάλιστα, κατά τη γνώμη μου, ιεραρχώντας τα. Με τη διασαφήνιση που παρέχουν τα συμφραζόμενα του τέλους της Respublica, στα οποία αναπτύσσεται το θέμα της αρπαγής των γυναικών των Σαβίνων, η αφήγηση αποκτά έτσι μια “λειτουργική” σημασία, αφού μας επιτρέπει να εξετάσουμε μια κατάσταση διχόνοιας μεταξύ των μελών της nobilitas.

Οι δύο επόμενες εισηγήσεις δείχνουν μια διαφορετική χρήση του θηλυκού, που δεν χρησιμοποιείται πλέον ως μεταφορά για τη συκοφάντηση, την καταξίωση ή την ανάδειξη συμπεριφορών, αλλά με τρόπο ώστε να εξηγηθεί μια άλλη όψη του πολιτικού ή της λειτουργίας του. Αναλύοντας τους όρους που χαρακτηρίζουν τη φωνή του κήρυκα, λιγύς και φθόγγος, η Catherine Goblot-Cahen δείχνει ότι χαρακτηρίζουν και οι δύο μια σπουδαία γυναικεία φωνή, φωνή σαγήνης και εξουσίας λόγω της εγγυτήτάς της με το ιερό, κυ-

ρίως στις τελετουργίες επίκλησης των νεκρών. Με φωνή του επιπέδου της γυναικειάς φωνής, με λόγο πομπώδη και παραπλανητικό, με ρυθμό και τόνους θρηνητικούς, ο κήρυκας βρίσκεται πολύ κοντά στην Πανδώρα, αυτή την πρώτη δόλια και σαγηνευτική γυναίκα, στην οποία ο Ερμής, κήρυκας των θεών, εμφύσησε τα «ψεύτικα και σαγηνευτικά λόγια και τη δόλια συμπεριφορά», για να την καταστήσει «συμφορά των σιτοφάγων ανδρών³⁸». Ο κήρυκας, πρόσωπο ιδιαίτερα αρρενωπό με την αμφίεση και τη συμμετοχή του στις πολιτικές τελετές, βρίσκεται έτσι σε μια “διάμεση” σφαίρα μεταξύ ανδρών και γυναικών, πράγμα που μας επιβάλλει να είμαστε προσεκτικοί απέναντι σε μια εικόνα που διαχωρίζει υπερβολικά το αρσενικό και το θηλυκό και να δίνουμε έμφαση σε ό,τι κρύβεται πίσω από το πολιτικό, τον ιερό και βίαιο χαρακτήρα του, την εξουσία και τη σαγήνη του³⁹.

Η προσέγγιση αυτή μπορεί να συγκριθεί με εκείνη που αναπτύσσει ο Vincent Azoulay. Το θηλυκό εδώ παρουσιάζεται μέσω διαφορετικών προσώπων, ελληνίδων ή βαρβαρικών “βασιλισσών”, τις οποίες παρουσιάζει ο Ξενοφών, στα ανδρικά συμφραζόμενα του πολέμου των ελλήνων μισθοφόρων και της απόσυρσής τους στη χώρα του Κύρου του νεότερου, στην Ασία, ή των πολέμων που διεξάγονται στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. στις ίδιες αυτές περιοχές. Η μορφή της Πάνθειας είναι αυτή που κυρίως έλκει την προσοχή του Vincent Azoulay, γιατί στον Ξενοφώντα αυτή η βαρβαρική γυναίκα βρίσκεται να πιστώνεται με κάποια “πολιτική” αξία, με την έννοια μιας σχέσης εξουσίας που στηρίζεται στη σαγήνη και στη λογική της αμοιβαιότητας των δώρων, σχέσης συχνής μεταξύ ενός αρχηγού και των ανδρών του⁴⁰. Σύμφωνα με τον Vincent Azoulay, ο Ξενοφών, ως άνδρας που είναι εν μέρει απαλλαγμένος από τις πολιτικές αναγκαιότητες της πόλεως, ως εξόριστος που έχει έρθει σε επαφή με πολλές πόλεις και πολλούς πολιτισμούς, μπορεί να αποδώσει έναν ιδιαίτερο ρόλο στις γυναίκες, και ευρύτερα στη γυναικεία σαγήνη, στον τρόπο που βλέπει την εξουσία. Το συμπέρασμα αυτό σχετικά με την υπέρβαση των κανόνων κοινωνικού φύλου, την οποία θα χρεώναμε στην αριστοκρατική ιδεολογία του Ξενοφώντα, μας θυμίζει ότι αυτά τα στοιχεία είναι πάντοτε συνδεδεμένα με τα ιδεολογικά συμφραζόμενα που τα παράγουν και ότι το πέρασμα από το θηλυκό μπορεί να είναι ένας τρόπος έκφρασης μιας όψης της εξουσίας που βρίσκεται καλυμμένη στη δημοκρατική πόλιν.

Τέλος, η Ana Iriarte επικαλείται μια άλλη τομή, την τομή του γυμνού και

38. Ησίοδος, *Έργα*, 77-89.

39. LORAUX 1999.

40. Για την άποψη αυτή, AZOULAY 2004b.

του ντυμένου, η οποία, στην αρχαϊκή ελληνική γλυπτική έως τον 5ο αιώνα επικαλύπτει μια άλλη θεμελιώδη τομή, αυτήν που αντιπαραθέτει τους άνδρες με τις γυναίκες. Συγκρίνοντας το διάγραμμα των μυών στα ανδρικά σώματα με το διάγραμμα των πέπλων που καλύπτουν τα γυναικεία σώματα, μας δείχνει ότι πρόκειται για δύο τρόπους προσέγγισης του άνδρα και της γυναίκας, ο ένας συνδεδεμένος με τη γυμνότητα του αθλητή και ο άλλος με την ενδυμασία. Ωστόσο μελετώντας συγκεκριμένα αυτό που συνδέει τις δύο παραστάσεις η συγγραφέας φτάνει να αναλύσει το ανδρικό γυμνό ως ένα υφασμένο γυμνό, καρπό της εργασίας –συνήθως γυναικείας– των μυικών ιστών. Παράξενο παράδοξο που υπογραμμίζει πόσο τα όρια, εξαιρετικά στέρεα στους αρχαίους ελληνικούς θεσμούς, είναι πολύ πιο διαπερατά στο χώρο των παραστάσεων!

Η Claudine Leduc κλείνει συμπερασματικά τον τόμο αυτό επανερχόμενη σε μια διαδρομή την οποία ακολούθησαν και άλλες γυναίκες της γενιάς της, που την τιτλοφορεί: “Από την ιστορία των γυναικών στην ιστορία του κοινωνικού φύλου”. Αναδρομική ματιά σε ό,τι κατέκτησαν όσες, και σπανιότερα όσοι, μπόρεσαν να στρατευτούν σε μια συχνά δύσκολη πορεία, φωτίζει τόσο τις δυσκολίες της έννοιας αυτής, όσο και το ενδιαφέρον που αυτή έχει σήμερα καθώς και τα πολιτικά και επιστημονικά διακυβεύματα που εμπεριέχει.

Η ιστοριογραφία του φύλου: αποτύπωση της κατάστασης

LOUISE BRUIT ZAIDMAN* – PAULINE SCHMITT PANTEL**

Θα θέλαμε εδώ να κάνουμε μια σύντομη επισκόπηση των πρόσφατων μελετών που εμπίπτουν στο πεδίο του κοινωνικού φύλου και αφορούν τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, σε μια προσπάθεια να εντοπίσουμε τα ανοίγματά τους σε άλλους τομείς της ιστορίας δίνοντας προνομιακή θέση στη συνάρθρωση φύλου και πολιτικής¹.

Χρησιμοποιούμε την έννοια gender/κοινωνικό φύλο, όπως αυτή ορίστηκε από την ιστορικό Joan Scott² σε ένα άρθρο στο οποίο η συγγραφέας ανέλυε τις χρήσεις και τις σημασίες της έννοιας του “κοινωνικού φύλου” από τότε που τη χρησιμοποίησαν για πρώτη φορά οι αμερικανίδες φεμινίστριες, έννοια που απορρίπτει την αναφορά σε ένα βιολογικό ντετερμινισμό ο οποίος εμπεριέχεται στη χρήση της λέξης “sex/βιολογικό φύλο”. Η Joan Scott, πριν προτείνει το δικό της ορισμό, διερεύνησε τις διαδοχικές απόπειρες που καθιστούσαν το “κοινωνικό φύλο” με αυτή τη σημασία μια κατηγορία ιστορικής ανάλυσης και εξέτασε τις διαφορετικές θεωρίες (οι οποίες ανάγονται κυρίως

* Ομάδα “Φαιακία”, 7ο πανεπιστήμιο του Παρισιού. ** Ομάδα “Φαιακία”, 1ο πανεπιστήμιο του Παρισιού.

1. Πολλές αποτιμήσεις των ερευνών για τις γυναίκες και το gender έχουν γίνει σε τακτά χρονικά διαστήματα. Βλ. SCHMITT PANTEL 1984· SCHMITT PANTEL 1991b· SCHMITT PANTEL 1994-1995· SHEER 2000. Στις έρευνες για το gender είναι αφιερωμένο ένα κεφάλαιο της DEMAND 2002. Η N. DEMAND περιορίζεται στην αγγλόγλωσση παραγωγή, όπως συχνά συμβαίνει στις έρευνες που δημοσιεύονται στις ΗΠΑ. Η δική μας καταγραφή απέχει πολύ από το να είναι εξαντλητική. Αφήνουμε κατά μέρος ιδίως τα βιβλία που θέτουν το ζήτημα του κοινωνικού φύλου στο χώρο της φιλοσοφίας, όπως τη σημαντική μελέτη της PECHRIGGL 2000 ή τη συλλογή μελετών: NUSSBAUM & SIHVOLA 2002.

2. SCOTT 1986.

στο μαρξισμό και στην ψυχανάλυση) που στηρίζονταν στην έννοια αυτή. Υπογράμμισε κυρίως ότι το “κοινωνικό φύλο” είναι «ένας πρώτος τρόπος για να δηλωθούν οι σχέσεις εξουσίας» και κατέδειξε το λειτουργικό χαρακτήρα της έννοιας αυτής στο σύνολο του πεδίου των ανθρωπιστικών επιστημών: «Το κοινωνικό φύλο είναι ένα μέσο για να αποκωδικοποιήσουμε τη σημασία και να κατανοήσουμε τις σύνθετες σχέσεις διάφορων τύπων διάδρασης μεταξύ των ανθρώπων. [...] Όταν οι ιστορικοί (άνδρες και γυναίκες) αναζητούν τους τρόπους με τους οποίους η έννοια του κοινωνικού φύλου νομιμοποιεί και συγκροτεί τις κοινωνικές σχέσεις, αρχίζουν να κατανοούν την αμοιβαιότητα της φύσης του κοινωνικού φύλου και της κοινωνίας καθώς και τους ιδιαίτερους, τοποθετημένους σε ειδικά συμφραζόμενα, τρόπους, με τους οποίους η πολιτική συγκροτεί το κοινωνικό φύλο και το κοινωνικό φύλο συγκροτεί την πολιτική³».

Η αποδοχή της έννοιας του “κοινωνικού φύλου” έχει αποτελέσει έκτοτε αντικείμενο πολλών συζητήσεων. Η Françoise Thébaud συνοψίζει με μεγάλη σαφήνεια αυτό που εννοούν σήμερα οι ιστορικοί (γυναίκες και άνδρες) με αυτή την έννοια και το λόγο για τον οποίο η συγκεκριμένη έννοια είναι λειτουργική⁴. «Η έννοια του κοινωνικού φύλου βασίζεται στη διάκριση, θεμελιώδη για το φεμινισμό στον αγώνα του εναντίον του βιολογικού ντετερμινισμού, μεταξύ του βιολογικού φύλου, που αναφέρεται στη φύση, και του κοινωνικού φύλου, που παραπέμπει στον πολιτισμό και αφορά την κοινωνική και πολιτισμική ταξινόμηση, ιεραρχημένη συνήθως, σε αρσενικό και θηλυκό. Η χρήση της ανοίγει το δρόμο σε μια ιστορία των φυλετικών σχέσεων. [...] Η ιστορία του κοινωνικού φύλου επαναθεωρεί, σε μια έμφυλη προοπτική, τα ιστορικά γεγονότα και φαινόμενα συμβάλλοντας έτσι στην εξήγηση γενικών προβλημάτων της κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ιστορίας».

Η σχέση του κοινωνικού φύλου και του πολιτικού στοιχείου μελετήθηκε στη δεκαετία του 1980 από τη Nicole Logaux, ιστορικό που επέμεινε να εντάξει την ανθρωπολογία και την ψυχανάλυση στις παραμέτρους της. Παρότι φαίνεται ότι την απασχολεί λιγότερο «η θεσμική πραγματικότητα της πόλεως από ό,τι οι αναπαραστάσεις που δίνουν στο πολιτικό στοιχείο το έρεισμά του⁵», παρατηρεί επίσης ότι στην πόλιν «ο αυστηρός διαχωρισμός του αρσενικού και του θηλυκού δεν έχει πράγματι άλλο τόπο, άλλα σύνορα, από το πολιτικό· ή, ακριβέστερα, από την ιδεολογία του πολιτικού»· την άρνηση της σύγκρουσης (μέσα στην πόλιν) και την άρνηση του θηλυκού,

3. SCOTT 1988, σ. 144.

4. THÉBAUD 1991-1992, στην έκδοση του 2002, σ. 40-42.

5. LORAUX 1989, σ. 7.

«που και τα δύο εξυπηρετούν τους άνδρες και την ειρήνη των πολιτών⁶». Το έργο *Les expériences de Tirésias. Le féminin et l'homme grec* είναι επομένως ένα «βιβλίο για τον άνδρα ή για το θηλυκό», στο οποίο η Nicole Loraux αναλύει τον τρόπο θεώρησης των αρχαίων Ελλήνων ως προς το διαχωρισμό των βιολογικών φύλων, όπως αυτός εκφράζεται στο επίπεδο των «βασικών συμπεριφορών του άνδρα και της γυναίκας στην πόλιν⁷».

Για πρακτικούς λόγους, εντάσσουμε τις εργασίες που εξετάζουμε σε πέντε ενότητες, γνωρίζοντας ότι ορισμένες μελέτες αφορούν σε περισσότερα επιστημονικά πεδία. Δύο ενότητες αφορούν σε συγκεκριμένους τύπους πηγών: στην τραγωδία και στις εικόνες· οι άλλες είναι θεματικές: τα σώματα και οι τελετουργίες, οι κοινωνικές θέσεις, η σεξουαλικότητα.

Η τραγωδία

Στη σιωπή των πηγών για το λόγο των γυναικών απαντούν, όπως έχουμε εδώ και καιρό υπογραμμίσει, η παρουσία τους και ο λόγος τους πίσω από το τραγικό προσώπείο που φορούν οι άνδρες, εξού και το ενδιαφέρον των ερευνητριών και των ερευνητών για τον ανδρικό τραγικό λόγο για τις γυναίκες και τη διαφορά των βιολογικών φύλων⁸.

Από το *Façons tragiques de tuer une femme* έως το *La voie endeueillée. Essai sur la tragédie grecque* η Nicole Loraux ακολούθησε το δικό της τρόπο ανάγνωσης της διαφοράς των βιολογικών φύλων στην αρχαία Ελλάδα⁹. Περιγράφοντας τους «τραγικούς τρόπους του θανάτου των γυναικών» μελέτησε αρχικά πώς «η παρουσία των γυναικών στη θεατρική σκηνή είναι για τον πολίτη της Αθήνας [...] μια ευκαιρία να αναλογιστεί τη διαφορά των βιολογικών φύλων¹⁰». Στη συνέχεια, στο έργο της *La voie endeueillée* έδειξε ότι, πέρα από τη διάστα-

6. LORAUX 1989, σ. 22.

7. LORAUX 1989, σ. 53. Η Claudine Leduc, αφού πρώτα παρουσιάσει τη σκέψη της Nicole Loraux για τη δημοκρατική ιδεολογία και το διαχωρισμό των δύο φύλων, καταλήγει: «Νομίζω ότι η ανάλυση του αθηναϊκού λόγου για την έννοια της ιδιότητας του πολίτη που έχει κάνει η Nicole Loraux μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε στο εξής με διαφορετικό τρόπο τις πραγματικότητες της οργάνωσης της πολιτείας από το Σόλωνα έως το τέλος του 5ου αιώνα», στο LEDUC 1998c, σ. 106.

8. Έτσι η *Synpnoie Des Bounrie* (DES BOUVRIE 1990) όρισε τη διάσταση μεταξύ της προσωπικότητας των γυναικών στην τραγωδία και της ανυπαρξίας τους στη δημόσια ζωή ως το αφετηριακό σημείο της μελέτης της.

9. Ανάγνωση που είχε αρχίσει με το *Les enfants d'Athéna*, με τον εύγλωττο υπότιτλο: *Idées athéniennes sur la citoyenneté et la division des sexes* (LORAUX 1981a) και συνεχίστηκε στα LORAUX 1989, LORAUX 1990 και LORAUX 1999.

10. LORAUX 1985b, σ. 13.

ση του πολιτικού θεσμού, η τραγωδία απηχεί τη συγκρουσιακή διάσταση του πολιτικού, διάσταση την οποία, στο θέατρο, οι γυναίκες είναι επιφορτισμένες να υπενθυμίζουν, αυτές που είναι πάντοτε επιφορτισμένες να πενθούν για όσους έχουν πεθάνει, φίλους ή εχθρούς της πόλεως.

Από την αντίπερα όχθη του Ατλαντικού της απαντά η φωνή της Froma Zeitlin¹¹ με ένα βιβλίο, που κυκλοφόρησε το 1996, το οποίο συγκεντρώνει μελέτες δημοσιευμένες από τα τέλη της δεκαετίας του '70. Η συγγραφέας εισηγείται την κατηγορία του κοινωνικού φύλου ως το κεντρικό σημείο της οργάνωσης της έρευνάς της. Η έννοια της ετερότητας φωτίζει τη θέση της γυναίκας στο έντονα ανδροκεντρικό σύστημα της αρχαίας ελληνικής πόλεως· μια ανθρωπολογία των σχέσεων κοινωνικού φύλου της επιτρέπει να ξεπεράσει την απλή αντίθεση αρσενικού/θηλυκού και να προσεγγίσει τη μελέτη της φύσης της κοινωνίας αυτής και του πολιτισμού της μέσω των εντάσεων, των αμφιλογιών και των στρατηγικών που ενεργοποιούνται από τις δύο πλευρές στο επίπεδο των οικογενειακών σχέσεων, μεταξύ του οίκου και της πόλεως, και στο σύνολο των σχέσεων που εγκαθίστανται μεταξύ των βιολογικών φύλων. Αναλύει διαδοχικά τις *Ικέτιδες* του Αισχύλου, την *Εκάβη*, τον *Ιππόλυτο*, τον *Ίωνα* του Ευριπίδη για να αναδείξει τα “πρότυπα” της ανδρικής και της γυναικείας ταυτότητας στην αθηναϊκή κοινωνία.

Έχοντας αφιερώσει έναν πρώτο τόμο στον Ευριπίδη, που τον προσέγγισε από την οπτική της ιστορικής ανθρωπολογίας, ξεκινώντας από τη θέση της τελετουργίας και της θυσίας στην τραγωδία¹², η Helen P. Foley εξετάζει την τραγωδία ως έκφραση ενός “γυναικείου προτύπου” που υπόκειται στους κανόνες της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας της Αθήνας του 5ου αιώνα, όπως αυτός παρουσιάζεται στο θέατρο μέσα από τα παιχνίδια του μύθου και της τελετουργίας¹³. Πρόκειται για ένα σύνολο δοκιμίων που αποτελούν τον απολογισμό μιας έρευνας που διήρκεσε με συνέπεια δεκαπέντε χρόνια. Το βιβλίο ακολουθεί μια ιστορική και ταυτοχρόνως ανθρωπολογική οπτική και προσεγγίζει την τραγωδία ως ένα αμφιλεγόμενο αντικείμενο, στο βαθμό που δίνει το λόγο σε γυναίκες που σε άλλες περιστάσεις τον στερούνται, τουλάχιστον δημόσια· η αντιπαράθεση με άλλες πηγές επιτρέπει να φωτιστούν περιοχές όπως αυτή του πένθους (στις *Χοηφόρους*, στις *Ικέτιδες* του Αισχύλου, στους *Επτά επί Θήβας*), στο πρώτο μέρος, ή του γάμου, στο δεύτερο μέρος. Στο κεφάλαιο “The Contradictions of Tragic Marriage” η Helen Foley κάνει μια καταγραφή των σημερινών γνώσεων για το γάμο στην

11. ZEITLIN 1996α.

12. FOLEY 1985.

13. FOLEY 2001.

αρχαία Ελλάδα, για να δείξει στη συνέχεια με συγκεκριμένα παραδείγματα πώς η τραγωδία φωτίζει με διαφορετικό τρόπο τις αντιφάσεις που προκύπτουν από τις πρακτικές της αθηναϊκής κοινωνίας. Η θέση λ.χ. των “καλών” παλλακίδων και η αφοσίωσή τους στον άνδρα απαντά στην αποκλειστική εξουσία που έχουν οι γυναίκες-σύζυγοι να γεννούν πολίτες. Το τρίτο μέρος είναι αφιερωμένο στη μελέτη της ηθικής συμπεριφοράς των γυναικών στην τραγωδία υπό το φως της διαφορετικής κοινωνικής τους υπόστασης: εκείνης των θυγατέρων, των συζύγων, και τέλος των μητέρων. Το ζητούμενο είναι συγκεκριμένα να μάθουμε αν υπάρχει ένας γυναικείος τύπος της *ἀρετῆς* (της αξίας) και του *κλέους* (της δόξας). Είναι αυτό που συμβαίνει με τους χαρακτήρες της *Ἀλκίπης* και της *Ελένης* στα δράματα του Ευριπίδη, αλλά στην περίπτωση αυτή η τραγωδία επιτρέπει αυτό που απαγορεύει η κοινωνία.

Η Laura McClure¹⁴ προτείνει να ταυτοποιήσουμε τα είδη του λόγου που συνδέονται με τις γυναίκες και τους άνδρες στο θέατρο του 5ου αιώνα, θυμίζοντάς μας τη σημασία του gender για την κατανόηση της πολιτικής ταυτότητας και των συμβολικών δομών στην αρχαία Ελλάδα. Ενώ τοποθετείται καθαρά στο ίδιο πλαίσιο με τις προγενέστερες μελέτες για τις γυναίκες και το κοινωνικό φύλο στο αττικό θέατρο, επιμένει στον ενδεχόμενο κίνδυνο να βλέπουμε στην τραγωδία μόνο έναν ηγεμονικό λόγο στην υπηρεσία της ιδεολογίας του πολίτη. Προτείνει, αντίθετα, να αναγνωρίσουμε ότι η τραγωδία είναι ένα λογοτεχνικό είδος «σύνθετο, πολυφωνικό και πολύσημο, το οποίο ενισχύει και ανατρέπει εναλλάξ» αυτή την ιδεολογία. Το βιβλίο επικεντρώνεται σε πέντε έργα, δύο κωμωδίες του Αριστοφάνη και τρεις τραγωδίες: τον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου, τον *Ιππόλυτο* και την *Ανδρομάχη* του Ευριπίδη, τα οποία δείχνουν όλα τους πώς ο μη ελεγχόμενος λόγος των γυναικών ταραξίζει τον οίκον και την πόλιν, εκτός εάν καταργείται ή μετουσιώνεται σε τελετουργικό τύπο¹⁵.

Αναλύοντας δύο τραγωδίες του Ευριπίδη: τους *Ηρακλείδες* και τις *Ικέτιδες*, ο Daniel Mendelsohn¹⁶ δείχνει ότι η δομή τους είναι παράλληλη και εξαρτάται κατά βάση από την έννοια του κοινωνικού φύλου. Οι γυναικείοι ρόλοι λειτουργούν στις τραγωδίες αυτές κατά αντιθετικά ζεύγη θέτοντας υπό αμφισβήτηση τους ανδρικούς ρόλους και την πολιτική ιδεολογία της πόλεως. Έτσι, στους *Ηρακλείδες*, με την ηρωοποίηση της θυσίας της *Μακαρίας*, της *παρθένου*, ο Ευριπίδης υπογραμμίζει την αδυναμία του γέροντα

14. McCLURE 1999.

15. Μεταξύ άλλων προσεγγίσεων για τις σχέσεις κοινωνικού φύλου και λόγου, μπορούμε να παραπέμφουμε π.χ. στο GOLDHILL 1984 και GOLDHILL 1992· επίσης στο SEGAL 1993.

16. MENDELSON 2002.

Ιολάου και τον “εκθηλώνει” πριν του δώσει τη δύναμη και τη θέληση να πολεμήσει. Απέναντι στη Μακαρία ο χαρακτήρας της Αλκμήνης ενσαρκώνει το πνεύμα εκδίκησης και δείχνει την απουσία μέτρου της γυναίκας και τον κίνδυνο στον οποίο θέτει την πόλιν. Οι Ικέτιδες προσφέρουν ένα άλλο αντιθετικό ζεύγος: το ζεύγος της πενθούσας μητέρας (οι αργείες μητέρες) και της υπερβολικής συζύγου (Ευάδνη). Η Αίθρα, η μητέρα του Θησέα και σύζυγος του Αιγέα, προτείνει ένα θετικό πρότυπο ένταξης στην πόλιν, ενώ η αυτοκτονία της Ευάδνης δείχνει τους κινδύνους ενός συζυγικού έρωτα που αγνοεί όλους τους οικογενειακούς και κοινωνικούς κανόνες και συμφύρει τις κατηγορίες: έτσι ο Ίφισ, ο πατέρας της Ευάδνης, σύρεται σε ένα “δημήτριω” πένθος.

Στην κατεύθυνση των αναλύσεων της Froma Zeitlin ο Daniel Mendelsohn μελετά πώς η γυναικεία και η ανδρική ταυτότητα συγκροτούνται η μία μέσω της άλλης και παίρνει σαφείς αποστάσεις από την ανάγνωση της Nancy Rabinowitz, για την οποία η “θυματοποίηση” της γυναίκας στην τραγωδία έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της πατριαρχικής ιδεολογίας. Ο τίτλος του βιβλίου της Nancy Rabinowitz, *Anxiety Veiled: Euripides and the Traffic in Women*¹⁷, παραπέμπει ευθέως σε ένα άρθρο της Gayle Rubin¹⁸. Στο άρθρο αυτό η συγγραφέας υποστηρίζει συγκεκριμένα: «Η ανάλυση των αιτιών της καταπίεσης των γυναικών θεμελιώνει κάθε είδους εκτίμηση για το τι ακριβώς θα έπρεπε να αλλάξει για να δημιουργήσουμε μια κοινωνία χωρίς ιεράρχηση κοινωνικού φύλου¹⁹». Η κάθε τραγωδία μπορεί πράγματι να αναγνωστεί ως διασάφηση της ιεράρχησης των κοινωνικών φύλων. Ωστόσο πρέπει άραγε να βλέπουμε στις τραγωδίες μόνο την ανδρική καταπίεση; Δεν είναι επικίνδυνο να υπερτονίζουμε το χάσμα που χωρίζει τα κοινωνικά φύλα; Προς αυτή την κατεύθυνση η Froma Zeitlin, σε μια εκτενή κριτική παρουσίαση του βιβλίου της Nancy Rabinowitz, επιμένει στην υποστήριξη της ευρετικής αξίας του gender, ενώ συγχρόνως αρνείται μια ριζική ρήξη και μια αναδίπλωση σε μια αποκλειστικά φεμινιστική θέση²⁰.

Η προβληματική που ξεκίνησε με τη Froma Zeitlin σημαδεύει πολλές έρευνες που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια για την αμφισημία του λόγου των γυναικών στην τραγωδία του 5ου αιώνα. Την ξαναβρίσκουμε μεταξύ άλλων να υποστηρίζεται στον τόμο που δημοσίευσε ο André Lardinois και η Laura McClure²¹, όπου χρησιμοποιούνται διάφορες μεθοδολογίες (από την

17. RABINOWITZ 1993.

18. RUBIN 1975.

19. RUBIN 1975 (γαλλ. μτφρ., σ. 5-6).

20. ZEITLIN 1994.

21. LARDINOIS & McCLURE 2001.

κοινωνιογλωσσολογία έως τη συγκριτική ανθρωπολογία και την εθνογραφία) στην υπηρεσία μιας ανάλυσης του γυναικείου λόγου. Σχετικά με το λόγο που στην τραγωδία αποδίδεται στις γυναίκες ο Michael Griffith²² δείχνει ότι ορισμένοι τύποι λόγου είναι συχνότερα οι τύποι του λόγου των γυναικών: λυρική έκφραση, προσευχές, τελετουργικές φόρμουλες όπως: προφητεία, κατάρα, ικεσία και ωδές. Αλλά το έλλειμμα λόγου εξακολουθεί να είναι το πιο εμφανές χαρακτηριστικό της συμπεριφοράς τους, παρότι πολλές τραγωδίες αναφέρονται σε γυναίκες που δανείζονται το λόγο των ανδρών για να κάνουν τερατώδεις πράξεις. Στο τέλος, αφού έχει αναλύσει το παράδειγμα της Αντιγόνης και των γυναικείων προσώπων της τραγωδίας του Σοφοκλή, συμπεραίνει ότι δεν μπορούμε να απομονώσουμε τη φωνή των γυναικών καθαυτήν και ότι από τα γυναικεία θεατρικά πρόσωπα δεν είναι δυνατό να εξαγάγουμε μια εικόνα της αρχαίας Ελληνίδας απέναντι στον αρχαίο Έλληνα. Δεν υπάρχει “ένας” γυναικείος λόγος, αλλά, όπως για τα ανδρικά πρόσωπα, τόσοι τύποι λόγου όσες και κατηγορίες, κοινωνικές και οικογενειακές.

Τα σώματα και οι τελετουργίες

Έχει αναγνωριστεί από καιρό ότι οι αρχαίες Ελληνίδες, ταγμένες στη σιωπή, δεν είχαν πρόσβαση στο ορατό παρά μόνο στο πλαίσιο των θρησκευτικών τους καθηκόντων, και ότι από τη φύση τους τα καθήκοντα αυτά καθιστούσαν τις γυναίκες απαραίτητες στην πόλιν ως κοινότητα των πολιτών αλλά και ως πολιτική κοινότητα. Αλλά και η θρησκευτική διάσταση της ιστορίας τους έχει συχνά μελετηθεί²³.

Στο βιβλίο της *Le Donne in Grecia* η Giampierra Arrigoni²⁴ αφιέρωσε επτά από τα δεκατρία κεφάλαια στη θρησκευτική ζωή των νέων, αγοριών και κοριτσιών, των συζύγων και των ιερειών. Από τη στιγμή που η παρουσία και ο τελετουργικός λόγος των γυναικών έχουν αναλυθεί και ταυτοποιηθεί, θέτουν το πρόβλημα του ορισμού και της ερμηνείας της συμμετοχής των γυναικών στις τελετουργίες της πόλεως. Η συμμετοχή αυτή είναι άραγε αυτονόητη; Πώς τοποθετείται σε σχέση με την πολιτική διάσταση του θρησκευτικού; Στο *Histoire des femmes en Occident*²⁵ το ερώτημα σχετικά με την

22. GEIFFITH 2001.

23. Ο DILLON 2002 επιβεβαιώνει τη σημασία των γυναικείων ρόλων στις λατρείες και φροντίζει να δείξει αυτή τους την εμπλοκή μέσα από άφθονο εικονογραφικό υλικό και από τη συσχέτισή του με τις λογοτεχνικές και επιγραφικές πηγές.

24. ARRIGONI 1985.

25. SCHMITT PANTEL 1991.

έννοια του κοινωνικού φύλου, όταν αυτό εφαρμόζεται στο θείο²⁶, προηγείται της μελέτης των θρησκευτικών ρόλων των γυναικών στην αρχαία Ελλάδα²⁷ και στη Ρώμη²⁸.

Σε ένα κεφάλαιο του *La cuisine du sacrifice*, το περίφημο “Violentes Eugénies”, ο Marcel Detienne²⁹ θέτει ως στόχο να «ορίσει την κοινωνική θέση των γυναικών στο θυσιαστικό πεδίο» και την κατανομή, στο χώρο αυτό, του θηλυκού και του αρσενικού. Στη λατρεία των Θεοδοφωρίων επισημαίνει «τις αντιφάσεις μιας κοινωνίας και ενός συστήματος σκέψης το οποίο περιορίζει συνειδητά το γυναικείο είδος στα όρια του πολιτικο-θρησκευτικού χώρου, αλλά, από ορισμένες εσωτερικές αναγκαιότητες που επιβάλλονται από τις ίδιες του τις αξίες, αναγκάζεται να εμπιστευτεί στις γυναίκες έναν αποφασιστικό ρόλο στην αναπαραγωγή ολόκληρου του συστήματος. [...] Όπως στερεί τις γυναίκες από τα πολιτικά δικαιώματα που προορίζονται για τους άρρενες πολίτες, με τον ίδιο τρόπο τις κρατά μακριά από τους βωμούς του κρέατος και του αίματος³⁰». Προσθέτει όμως: «Οι αρχαίες Ελληνίδες, ενώ κρατιούνται σε απόσταση από το κρέας, δεν αποκλείονται για το λόγο αυτό από το θυσιαστικό πεδίο³¹». Αυτό που τους απαγορεύεται είναι να χύνουν το αίμα: «Το αρχαίο ελληνικό σύστημα δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τη γυναίκα σφαγέα και θυσιαστή³²». Πρόκειται άραγε για τον εξορκισμό της αγωνίας μήπως η “πόλις των γυναικών” στα Θεοδοφωρία γινόταν μια πόλις αντίπαλη της πόλεως των ανδρών, η ενσάρκωση μιας συγκεχυμένης απειλής που γινόταν αισθητή με την ευκαιρία αυτού του τελετουργικού και μεταλλάσσόταν με διάφορους μύθους που έδειχναν τις γυναίκες καλυμμένες με αίμα να αρπάζουν την εξουσία εκτοπίζοντας τους άνδρες;

Η αμφισβήτηση της ανάλυσης αυτής ήρθε από διάφορες πλευρές. Από τους ιστορικούς πρώτα· εδώ θα μνημονεύσουμε δύο διαφορετικές απόψεις: τη μελέτη του Robin Osborne³³ αφενός και τις μελέτες της Giulia Sfameni Gasparro³⁴ αφετέρου. Ο Robin Osborne υποστηρίζει σθεναρά τη «θυσιαστική ικανότητα των αρχαίων Ελληνίδων» και αρνείται ότι ο αποκλεισμός από το πολιτικό και ο αποκλεισμός από την αιματηρή θυσία είναι ομόλογα. Υπο-

26. LORAUX 1991.

27. BRUIT ZAIDMAN 1991.

28. SCHEID 1991.

29. DETIENNE 1979.

30. DETIENNE 1979, σ. 184.

31. DETIENNE 1979, σ. 187.

32. DETIENNE 1979, σ. 207.

33. OSBORNE 1993.

34. SFAMENI GASPARRO 1986· SFAMENI GASPARRO 1991.

στηρίζει ότι «οι γυναίκες δεν αποκλείονται συστηματικά από το θυσιαστικό κρέας» και αποδοκιμάζει μια ερμηνεία που του φαίνεται ότι «δίνει υπερβολική βαρύτητα στο πολιτικό» για να ορίσει τη θέση των γυναικών στη θυσία. Η Giulia Sfamini Gasparro επικεντρώνει τη συζήτηση στη σύγκριση των αρμοδιοτήτων των ιερέων και των ιερειών ως προς τη θυσία, την καρδιά, κατά τη γνώμη της, του ιερατικού λειτουργήματος, και υποστηρίζει την ικανότητα της γυναίκας να χειρίζεται, ως ιέρεια, το θυσιαστικό μαχαίρι· για τους αρχαίους Έλληνες στο θρησκευτικό πεδίο δεν υπάρχει συστατική ασυμβατότητα μεταξύ της γυναίκας και της αιματηρής θυσίας.

Η δυσκολία προέρχεται από το γεγονός ότι όλες οι πηγές στις οποίες καταφεύγουμε είναι συζητήσιμες, και μάλιστα αναστρέψιμες. Τα εικονογραφικά στοιχεία δεν είναι “αποδείξεις”, αλλά αναπαραστάσεις, με τον ίδιο τρόπο που είναι τα λογοτεχνικά κείμενα. Από την πλευρά της η Uta Kron, ξεκινώντας από αρχαιολογικές πηγές, μελετά τις λατρευτικές πρακτικές των γυναικών στο ιερό της Δήμητρας στο Bitalemi (τον 7ο αιώνα). Βρήκε, μεταξύ άλλων εργαλείων, θυσιαστικά μαχαίρια σε μεγάλο αριθμό, τα οποία, κατά τη γνώμη της, πρέπει να χρησιμοποιούνταν για τη θανάτωση και τον τεμαχισμό των σφαγίων που στη συνέχεια πρέπει να καταναλώνονταν μέσα στο ιερό³⁵. Άλλα αρχαιολογικά ευρήματα είναι αυτά των ιερών της Δήμητρας και της Κόρης στον Ακροκόρινθο³⁶. Μια σειρά από αίθουσες συμποσίων επιβεβαιώνει ότι γίνονταν γεύματα γυναικών σε λατρευτικό πλαίσιο. Τα αφιερώματα που βρέθηκαν φαίνεται πράγματι να επιβεβαιώνουν την παρουσία μιας πλειονότητας γυναικών. Αλλά το γεγονός ότι βρέθηκαν υπολείμματα ζώων (καμένα και μη καμένα οστά), τα οποία φαίνεται ότι μαρτυρούν την κατανάλωση κρέατος, δεν λέει τίποτε για την ταυτότητα του θυσιαστή...

Επανεξετάζοντας το ζήτημα αυτό από μια οπτική γωνία καθαρά ανθρωπολογική, η Helen King³⁷ υπενθυμίζει ότι η σχέση με το αίμα είναι ένα θεμελιώδες ταξινόμικό στοιχείο στην κατανομή των ρόλων αρσενικού και θηλυκού, που μπορούμε να το συνοψίσουμε με τη φράση: «Οι άνδρες χύνουν το αίμα των άλλων, οι γυναίκες αιμορραγούν». Στις κοινωνίες που εφαρμόζουν αυτό το σύστημα ταξινόμησης των φύλων, οι γυναίκες δεν εκτελούν τις πράξεις που περιλαμβάνουν το χύσιμο του αίματος, αποκλείονται από τη θυσία, όπως αποκλείονται από τον πόλεμο. Η Helen King δείχνει πώς το σύστημα αυτό επεκτείνεται στην περιγραφή της γυναικείας ανατομίας και φυσιολογίας. Η γυναίκα αιμορραγεί «φυσικά όπως ένα θυσιαστικό σφάγιο» (Αρι-

35. KRON 1992.

36. BOOKIDIS κ. ά. 1999.

37. KING 1998, σ. 75-98. Βλ. επίσης KING 1983.

στοτέλης). Για το θέμα του αίματος των γυναικών και της φυσιολογίας τους, όπως το βλέπουν οι αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι και γιατροί, θα πρέπει να αναφερθούμε στο βιβλίο της Lydie Bodiou³⁸. Για το ίδιο θέμα μπορούμε να παραπέμφουμε στο βιβλίο του Jean-Baptiste Bonnard, *Le complexe de Zeus*³⁹, το οποίο εξετάζει τον «αρχαίο ελληνικό λόγο για την πατρότητα έτσι όπως αυτός εμφανίζεται μέσω του μύθου και του βιολογικού λόγου». Η πρωτοτυπία της μελέτης αυτής έγκειται τόσο στην επιλογή της οπτικής της όσο και στη διερεύνηση ενός διπλού corpus. Ο συγγραφέας προσεγγίζει πράγματι την ιστορία των κοινωνικών φύλων από την πλευρά του αρσενικού και φτάνει έτσι να φωτίσει τη μελέτη της ανδρικής κυριαρχίας μέσα από την ανάλυση της αναπαράστασης της πατρότητας. Επιπλέον, συσχετίζει δύο τομείς που εμφανώς απέχουν πολύ μεταξύ τους: την ανάλυση των μύθων και την ιστορία των επιστημών. Δείχνει έτσι πώς από την ουτοπία της μονομερούς αναπαραγωγής, την οποία επικαλούνται ή αναπτύσσουν οι μύθοι που σχετίζονται με την πατρότητα, έως τις βιολογικές και ιατρικές θεωρίες που πραγματεύονται τη θέση των γυναικών και των ανδρών στην αναπαραγωγή, βρίσκουμε κατ' ουσίαν την ίδια απαξίωση της μητρότητας. Η συσχέτιση αναδεικνύει τη συνέχεια, από τον ένα τύπο λόγου στον άλλο, ενός προτύπου αναπαράστασης του αρσενικού και του θηλυκού που τρέφεται από το ίδιο «κοινωνικό φαντασιακό». Η υπερβολική καταξίωση της πατρότητας, «σύμφωνα με την εικόνα ενός κόσμου που αποτελείται από πατέρες και γιους, όπως ακριβώς συμβαίνει με το πολιτικό σώμα στο επίπεδο του πραγματικού⁴⁰», διατρέχει την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο.

Το βιβλίο της Susan Guettel Cole⁴¹ θίγει και αυτό τα πεδία της θρησκείας και του σώματος. Δύο κεφάλαια αναφέρονται ευθέως στο gender (“Le corps rituel” και “Le fléau de la sterilité”) και δύο άλλα, το “Les paysages d’Artémis” και το “Artémis domestiquée”, το προσεγγίζουν εμμέσως. Το εγχείρημα της Susan Guettel Cole είναι καινοτόμο· πράγματι η συγγραφέας συγκεντρώνει τις μαρτυρίες των πηγών και των θεμάτων που συνηθίζουμε να τα προσεγγίζουμε χωριστά, για να φωτίσει με διαφορετικό τρόπο αυτά που πιστεύουμε ότι γνωρίζουμε για την ανδρική και τη γυναικεία παρουσία στις τελετουργίες. Οι επιγραφές συγκροτούν το corpus της πρώτης μελέτης, όπου καταρτίζεται ο κατάλογος των τελετουργιών, των εορτών, των προσφορών, των ιερών χώρων, των λειτουργημάτων (όπως αυτό των ιερειών), στα οποία

38. BODIΟΥ 1999.

39. BONNARD 2004.

40. BONNARD 2004, σ. 115.

41. COLE 2004.

συνευρίσκονται άνδρες και γυναίκες ή από τα οποία αντιθέτως αποκλείονται. «Ούτε γυναίκες, ούτε σκυλιά, ούτε μύγες», επιτάσσει μια επιγραφή σε ένα ιερό του Κρόνου· η Susan Guettel Cole διεξάγει μια εμπεριστατωμένη έρευνα για τους αποκλεισμούς και, αφού διαπιστώσει ότι οι γυναίκες αποτελούν αντικείμενο απαγορεύσεων πολύ συχνότερα από ό,τι οι άνδρες, προβάλλει ως κύριο λόγο τη φύση του γυναικείου σώματος. Ακριβώς αυτό διερευνά η άλλη μελέτη που στηρίζεται στο ιπποκρατικό corpus και στις τραγωδίες, αλλά και στα αναθήματα και στους χρησμούς. Μια οξυδερκής παρουσίαση, που είναι αδύνατο να τη συνοψίσουμε, σχεδιάζει σιγά σιγά, γύρω από το φόβο των ανδρών που δεν μπορούν να αναπαραχθούν, το “τοπίο” του γυναικείου σώματος, και ειδικότερα της μήτρας, η οποία, κατ’ αναλογία προς την εικόνα του αγροτικού τοπίου, έχει ανάγκη να γονιμοποιηθεί τόσο από τις τελετουργίες όσο και από τις ιατρικές φροντίδες, και βεβαίως, από το σπέρμα των ανδρών. Όλα τα θέματα που απαντούν στα έργα της Helen King, της Lydie Bodiou, του Jean-Baptiste Bonnard (μεταξύ άλλων), στα οποία ήδη αναφερθήκαμε, αναδιατυπώνονται σε αυτό το βιβλίο με πρωτότυπο τρόπο και θα έπρεπε να πείθουν, αν χρειάζεται, αυτούς που γράφουν την ιστορία του κοινωνικού φύλου ότι τα σύνορα μεταξύ των συνηθισμένων τομέων της ιστορίας πρέπει να υπερπηδηθούν, και μάλιστα να εξαλειφθούν.

Η Françoise Héritier σε ένα κεφάλαιο όπου ορίζει αυτό που ονομάζει «οι δύο άξονες της φυλετικής ανισότητας, δηλαδή: ο κοινωνικός έλεγχος της γονιμότητας των γυναικών και ο καταμερισμός της εργασίας μεταξύ των βιολογικών φύλων⁴²», γράφει: «Αυτό που είναι καταξιωμένο από τον άνδρα, από την πλευρά του άνδρα, είναι αναμφίβολα το ότι μπορεί να χύνει το αίμα του, να διακινδυνεύει τη ζωή του, να παίρνει τη ζωή των άλλων με αυτεξούσια απόφαση· η γυναίκα “βλέπει” το αίμα της να χύνεται έξω από το σώμα της [...] και δίνει τη ζωή (και κάποιες φορές εκείνη την ώρα πεθαίνει) χωρίς απαραίτητα να το θέλει ή να μπορεί να το εμποδίσει. Σε αυτήν ακριβώς τη διαφορά βρίσκεται ίσως η κινητήρια δύναμη κάθε συμβολικής λειτουργίας που συναρτάται καταγωγικά με τη σχέση των βιολογικών φύλων⁴³». Με την ανάλυση αυτή μπορούμε να συσχετίσουμε τις ποικίλες αφηγήσεις για θυσίες νεαρών παρθένων, που δείχνουν έναν πατέρα να προσφέρει στο βωμό το αίμα της κόρης του για να ανταποκριθεί στην απαίτηση ενός θεού και να σώσει την πόλιν. Παραδειγματική σχετική αφήγηση είναι η ιστορία της Ιφιγένειας που σώθηκε την τελευταία στιγμή από τη θεά Άρτεμη, η οποία την αντικατέστησε με μια ελαφίνα. Σε άλλες αφηγήσεις, το κορίτσι προσφέρει-

42. HÉRITIER 1996, σ. 231.

43. HÉRITIER 1996, σ. 234.

ται να πεθάνει με τη θέλησή του, κερδίζοντας έτσι τη δόξα και απαλλάσσοντας συγχρόνως την πόλιν και το βασιλιά της από την ευθύνη μιας θανάτωσης, την οποία αποδοκιμάζει η αρχαία ελληνική συνείδηση: σε όλες αυτές τις περιπτώσεις δηλώνεται ρητά ή υπονοείται το παράλληλο με το νεαρό πολεμιστή που διατρέχει τον κίνδυνο του θανάτου στη μάχη με το ακόντιο ή το ξίφος στο χέρι: αυτό το παράλληλο υπογραμμίζει το στοιχείο που διαφοροποιεί ριζικά τα κορίτσια από τα αγόρια: τα κορίτσια, ως προς τον παθητικό ρόλο που τους αναγνωρίζεται, ακόμη και όταν φαίνεται ότι τον ανατρέπουν προσφέροντας τον εαυτό τους για τη θυσία, δεν προσφέρουν παρά μόνο το δικό τους αίμα, όπως το άσπιλο ζώο της σφαγιαστικής θυσίας στο βωμό⁴⁴.

Αλλά ο αποκλεισμός των γυναικών από την αιματηρή πράξη της θυσίας, τη θανάτωση, δεν σημαίνει ότι αυτές αποκλείονται από οποιαδήποτε συμμετοχή στις θυσιαστικές πρακτικές, οι οποίες, όπως είδαμε, συμβάλλουν στον προσδιορισμό της κοινότητας των πολιτών, κατά μείζονα λόγο εάν πρόκειται για αναίμακτες θυσίες, όπως χαιρέκακα υπογραμμίζει ο Robin Osborne, εξωθώντας σε σημείο παραλογισμού τις θέσεις που επιχειρεί να κρίνει. Επιπλέον, ανάλογα με το αν δίνουμε το βάρος στην πολιτική, τη νομική και την οικονομική εξάρτηση των γυναικών ή στην πρόσκαιρη αλλά τακτά ανανεούμενη κοινότητά τους κατά τη διάρκεια τελετουργικών εορτασμών που προορίζονται αποκλειστικά γι' αυτές, προς τιμή της Δήμητρας ή του Διονύσου κυρίως, μπορούμε να συγκροτήσουμε δύο τύπους προσεγγίσεων εντελώς διαφορετικών. Το ζήτημα είναι να ξέρουμε αν πρέπει να τις αντιπαραθέσουμε.

Η Lin Foxhall⁴⁵, στις συγκεντρώσεις γυναικών με την ευκαιρία των Θεοδοριών (αλλά και άλλων γυναικείων εορτών, για τις οποίες διαθέτουμε λιγότερες μαρτυρίες), διακρίνει συγκεκριμένα τη συγκρότηση μιας κοινωνικής και πολιτικής ομάδας. Υπογραμμίζει ότι τα Θεοδοφία είναι μια ευκαιρία για τις συζύγους, κυρίως τις νιόπαντρες, να επανασυνδέουν τακτά τους δεσμούς με τη μητρική τους οικογένεια, μητέρα και αδελφές, από τις οποίες αποχωρίστηκαν με την αλλαγή κατοικίας που συνεπάγεται ο γάμος τους, ο οποίος μπορεί να τις οδηγήσει σε έναν άλλο δῆμον. Η εορτή των Θεοδοριών εξάλλου καταξιώνει το δεσμό μητέρας-κόρης, στο βαθμό που ο μύθος στον οποίο παραπέμπει διηγείται πώς η Δήμητρα διέτρεξε τον κόσμο αναζητώντας την Κόρη, που την είχε απαγάγει ο θεός της ο Άδης, και η αθηναϊκή εορτή εξυμνεί αυτήν ακριβώς τη συνεύρεση της μητέρας και της κόρης. Η Δήμητρα άλλωστε δεν είναι μόνο η θεά των δημητριακών, της

44. Για το ζήτημα της εκούσιας θυσίας των κοριτσιών και της παραδειγματικής της αξίας βλ. SEBILLOTTE CUCHET 2004.

45. FOXHALL 1995.

τροφής των πολιτισμένων ανθρώπων, είναι επίσης αυτή που διέπει τις αρχές των νόμων (θεσμοί) της ζωής της πόλεως.

Οι εορτές των γυναικών στην αρχαία Ελλάδα, η “κοινότητα των γυναικών”, οι τύποι της κοινωνικοποίησής τους, η εορταστική συνεύρεση βρίσκονται στο επίκεντρο του τεύχους που το περιοδικό *Clio* αφιέρωσε στα *Festins des femmes*, όπου η Ιωάννα Πατέρα και η Αθανασία Ζωγράφου μελετούν, μέσα από μια αυστηρή ανάλυση αποσπασματικών και δύσκολων κειμένων, τα σπάνια δεδομένα που διαθέτουμε για τα Αλώα, επίσης αφιερωμένα στη Δήμητρα και στην Κόρη, που συγκεντρώνουν τις γυναίκες μεταξύ τους με την ευκαιρία μιας δημόσιας εορτής στην Ελευσίνα⁴⁶. Στο επίκεντρο του εορτασμού ένα γεύμα γυναικών, το οποίο, στο πέρασμα των αιώνων, λειτούργησε ως πρόσχημα στη φαντασία των σχολιαστών ώστε με αφετηρία ένα σχόλιο από τους *Εταιρικούς Διαλόγους* του Λουκιανού, να ερμηνεύσουν με συγκεκριμένο τρόπο τις υποτιθέμενες ελευθεριάζουσες τελετουργικές δραστηριότητες των γυναικών που συγκεντρώνονταν μακριά από τα βλέμματα των ανδρών.

Το να προΐσταται ως ιέρεια σε μια θυσία⁴⁷, να μοιράζεται σε τελετουργικά συμφραζόμενα ένα γεύμα ύστερα από μια θυσία ως συνεορτάζουσα σε ιερή τελετή, είναι δραστηριότητες που για τη γυναίκα αποτελούν “πολιτικές” πρακτικές, στο βαθμό που αφορούν την ίδια την επιβίωση της πόλεως και απαιτούν την ενεργό συμμετοχή των γυναικών των πολιτών, ακόμη και αν αυτές οι ίδιες δεν είναι πολίτιδες⁴⁸.

Από τη σημασία που αποδίδεται στις διακρίσεις εις βάρος των γυναικών έως την αναγνώριση της ύπαρξής τους ως ομάδας επιφορτισμένης με καθοριστικές για ολόκληρη την πόλιν λειτουργίες, το πρόβλημα είναι να συλλάβουμε τα όρια αυτής της πρόσκαιρης και περιοδικής “αυτονομίας” σε μια πατριαρχική κοινωνία στην οποία πρέπει πάντοτε να συνυπολογίζεται η εξαρτημένη κοινωνική θέση των γυναικών.

Η Sue Blundell⁴⁹ και η Margaret Williamson διαπιστώνουν με τη σειρά τους τον κεντρικό ρόλο που έχουν για την πόλιν οι τελετουργικές πρακτικές των γυναικών: «Women’s marginality, even invisibility, in every day public life, did

46. PATERA & ZOGRAFOU 2001.

47. GEORGOUDI 1993.

48. Η απαγόρευση των κοινών συμποσίων ανδρών και γυναικών φαίνεται ότι αφορά περισσότερο τη δημόσια σφαίρα παρά τον ιδιωτικό χώρο: SCHIMITT PANTEL 2001. Για την παρουσία των γυναικών που τις αποκαλούν “εταίρες” στο συμπόσιο βλ. SCHIMITT PANTEL 2003.

49. BLUNDELL & WILLIAMSON 1998.

not render their activities marginal to the publicly self-defining city, even when these activities were performed in public space or in secret⁵⁰». Στο τρίτο μέρος του βιβλίου τους διερευνάται ειδικότερα η φύση και η σημασία του διαχωρισμού των φύλων στις ταφικές τελετές στην Αθήνα και οι εμπλοκές τους στο επίπεδο του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου. Και εδώ πρέπει να ξεπεράσουμε την απλουστευτική αντίθεση μεταξύ των δύο χώρων, για να αναγνωρίσουμε ότι οι γυναικείες πρακτικές που πραγματοποιούνται στην ιδιωτική σφαίρα αφορούν συγχρόνως ολόκληρη την πόλιν. Η τραγωδία μας υπενθυμίζει ακόμη μια φορά τη συνάντηση και την κεντρική θέση του ιερού και του θηλυκού στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό παράλληλα με τους δεσμούς μεταξύ ατομικής ταυτότητας, τελετουργικών πρακτικών και ευημερίας της κοινότητας στο σύνολό της⁵¹.

Η συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην αρχαία ελληνική πόλιν βρίσκεται στο επίκεντρο των μελετών που είναι συγκεντρωμένες στο *Making Silence Speak. Women's Voices in Greek Literature and Society*⁵². Οι συγγραφείς επιχειρούν να διερευνήσουν τόσο την αναπαράσταση του γυναικείου λόγου σε οποιουδήποτε είδους κείμενα ανδρών συγγραφέων (λογοτεχνικά, ρητορικά, δικανικά) όσο και τις “καθαρά” γυναικείες φωνές, στο μέτρο που ορισμένα στοιχεία τους μπορούν να αποκατασταθούν. Μελετούν τα λεκτικά χαρακτηριστικά του γυναικείου λόγου και του λόγου που αποδίδεται στις γυναίκες από τους διάφορους συγγραφείς, ο οποίος αντανακλά τις σχέσεις εξουσίας στην πραγματική πόλιν, εκφράζει το φόβο των ανδρών και τη δύναμη που έχει ο λόγος των γυναικών, υποθετικός ή πραγματικός, να ανατρέψει τον κυρίαρχο ανδρικό λόγο. Θα πάρουμε ως σχετικό παράδειγμα την ανάλυση της αίσχρολογίας⁵³ από την D. M. O'Higgins, δηλαδή του τύπου τελετουργικής αίσχρολογίας που ασκείται από τις γυναίκες με την ευκαιρία ορισμένων εορτών της Δήμητρας, και της δύναμής της για ανατροπή, στο μέτρο που αυτή συμβάλλει, στο πλαίσιο του θρησκευτικού εορτασμού, στη δημιουργία ενός παράλληλου κόσμου ο οποίος ξεφεύγει από τους κανόνες του καθημερινού κόσμου ή τους ανατρέπει.

50. BLUNDELL & WILLIAMSON 1998, σ. 9.

51. Η LARSON 2001 διερευνά τις αμφισημίες του μοτίβου της σεξουαλικής συνεύρεσης μεταξύ των θνητών και των Νυμφών. Ενδιαφέρεται επίσης να φωτίσει τις σημασίες της ίδιας της λέξης “νύμφη”, που άλλοτε αποδίδεται στη νιόπαντρη και άλλοτε στη Νύμφη, όπως εκείνη που βοηθά να περάσει η γυναίκα από τη θέση της νιόπαντρης στη θέση της μητέρας. Και εδώ στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκονται οι διαπλοκές μεταξύ μύθου, λατρειών και κοινωνικών κωδίκων.

52. LARDINOIS & McCLURE 2001.

53. O'HIGGINS 2001.

Κατά την Claudia Montepaone⁵⁴, δεν μπορούμε να αντιληφθούμε την ιστορία των αρχαίων Ελληνίδων παρά μόνο στα συμφραζόμενα της κοινωνίας στην οποία αυτές κινούνται. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να πούμε τίποτε για τις γυναίκες, αν δεν μιλήσουμε γι' αυτές παίρνοντας συγχρόνως υπόψη μας τους άνδρες που ορίζουν τον κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό κόσμο, στον οποίο αυτές κινούνται, και το λόγο των ανδρών μέσω του οποίου αντιλαμβανόμαστε την αντανάκλαση των γυναικών. Η Claudia Montepaone συνδέει έτσι τις αρχές της ιστορίας του κοινωνικού φύλου ως ιστορίας της στενής σχέσης του θηλυκού και του αρσενικού. Αυτό το δείχνει ειδικότερα στη μελέτη της μυητικής παιδείας των κοριτσιών σε σύγκριση με την παιδεία των αγοριών, υπό το βλέμμα της Άρτεμης, της θεάς που προΐσταται στην ενσωμάτωση των νέων στην κοινωνία των ενηλίκων με αφετηρία τα περιθώρια της πόλεως.

Η Barbara Goff⁵⁵ από την πλευρά της προτείνει μια λεπτομερή μελέτη του συνόλου των τελετουργικών δραστηριοτήτων των Ελληνίδων στην αρχαιότητα εξετάζοντάς τις με τη διπλή τους διάσταση, αυτή των υποκειμένων και των αντικειμένων των τελετουργιών. Η οπτική της είναι η οπτική της ανάλυσης της συγκρότησης του κοινωνικού φύλου που παράγει και καθορίζει τις γυναίκες ως “έμφυλα” υποκείμενα. Παίρνει ως παραδείγματα τις προγαμιαίες τελετουργίες που εκθέτουν τα κορίτσια υπό το βλέμμα των ανδρών σε καταστάσεις οι οποίες πρέπει να τους διδάξουν να αποδέχονται ότι είναι αντικείμενα πόθου (τελετουργικοί χοροί, πομπές, αγώνες). Ή ακόμη τη διδακτική λειτουργία των τελετουργιών των ενήλικων γυναικών που τις τοποθετούν σε διάφορες συμβολικές θέσεις, από την αγνότητα έως την αναισχυντία (από τα Θεσμοφόρια στα Αλώα ή στα Αδώνια). Πρόκειται για τη διαμόρφωση, μέσω του τελετουργικού λόγου, γυναικών που προσαρμόζονται σε μια κουλτούρα που κυριαρχείται από τους άνδρες, η οποία παράλληλα τις ωθεί να εσωτερικεύουν μια αντίληψη για τη γυναικεία ταυτότητα σύμφωνα με την κουλτούρα αυτή. Δείχνει πώς η τελετουργική πρακτική των γυναικών τις εντάσσει στο δημόσιο χώρο και τους δίνει έναν ενεργό ρόλο στη διαίωνα της πόλεως, ενώ συγχρόνως παρατείνει την κατάσταση εξάρτησης. Η σφαίρα της τελετουργίας είναι επομένως ένας χώρος αδιάκοπης επαναδιαπραγμάτευσης μεταξύ συνεργασίας και αντίστασης απέναντι σε ιδεολογίες που ορίζουν τη γυναικεία τους ταυτότητα. Η συγγραφέας στοχεύει να αναδείξει μια διαλεκτική αντίληψη της σχέσης μεταξύ των γυναικών και

54. MONTEPAONE 1999.

55. GOFF 2004.

της τελετουργικής τους δραστηριότητας. Η σφαίρα της τελετουργίας πρέπει να παρείχε στις γυναίκες έναν τύπο παραπολιτικής δραστηριότητας που θεράπευε εν μέρει τον αποκλεισμό τους από την πολιτική πόλιν. Θα μπορούσε επίσης να είναι ο τόπος και το μέσο ενός τύπου κουλτούρας που ανήκε στις γυναίκες, ακόμη και αν μας είναι δύσκολο να τη συλλάβουμε διαφορετικά παρά μόνο μέσω των ανδρών. Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου είναι αφιερωμένο σε μια προσέγγιση της αναπαράστασης των γυναικών μέσω της εμπλοκής τους στο τελετουργικό που αξιοποιείται στην τραγωδία: στον τρόπο με τον οποίο ο δραματικός λόγος για την τελετουργική πρακτική των γυναικών συνετέλεσε στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητάς τους συγχρόνως με την εικόνα που οι σύντροφοί τους είχαν σχηματίσει γι' αυτές.

Η έννοια του “κοινωνικού φύλου” έχει πλέον ενσωματωθεί σε όλες τις εργασίες που ενδιαφέρονται για τη θέση των γυναικών στην κοινωνία και στην κουλτούρα των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Ενώ η έννοια αυτή ενίοτε αντικαθιστά άνευ όρων την έννοια της “ιστορίας των γυναικών”, πολλές μελέτες προσπαθούν να της δώσουν μια ευρύτερη και περισσότερο προβληματική σημασία επιχειρώντας να διερευνήσουν τις σχέσεις του βιολογικού φύλου και τη σύνδεση αρσενικού/θηλυκού, όπως αυτές διευκρινίζονται με τη συμβολή της ανθρωπολογίας μέσω της σύγκρισης των κοινωνιών και των πολιτισμών μεταξύ τους.

Οι κοινωνικές θέσεις

Για να μεταβούμε στο επόμενο θέμα, ας παραθέσουμε αρχικά ένα βιβλίο που μπορεί να θεωρηθεί συνθετική εργασία αλλά και “αποτύπωση της κατάστασης” της ιστορίας των γυναικών και των κοινωνικών φύλων στη γερμανόγλωσση έρευνα για τον αρχαίο κόσμο, μια ιστορία που έχει πλέον τη θέση της στη *Begriffsgeschichte* που έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα στη Γερμανία⁵⁶. Είναι ένας συλλογικός τόμος που ο σκελετός του στήθηκε στέρεα από τη Beate Wagner και τον Thomas Späth, τους δύο “επιμελητές” που τοποθετούν το εγχείρημά τους στην ιστοριογραφία τόσο των μελετών για την αρχαιότητα όσο και των μελετών για την ιστορία των γυναικών και του κοινωνικού φύλου. Τα θέματα, που προσεγγίζονται με τη μορφή κεφαλαίων που περιλαμβάνουν πολλά άρθρα, καλύπτουν όλους τους τομείς: το γάμο, τις λατρευτικές πρακτικές, την παραγωγή της γνώσης και της παράδοσης, την εξουσία και την πολιτική, τον κόσμο της εργασίας και τη γυναικεία κοινωνικότητα, το ερωτικό στοιχείο και τη σεξουαλικότητα. Δύο είδη προσεγγίσεων αντι-

56. SPÄTH & WAGNER-HASEL 2000.

παρατίθενται και ενίοτε συνδυάζονται: μια κλασική προσέγγιση της “ιστορίας των γυναικών”, που ενδιαφέρεται να περιγράψει και να κατανοήσει, πίσω από τις πηγές, τα στοιχεία της πραγματικότητας της κατάστασης και της θέσης των γυναικών, και μια προσέγγιση πιο κοντινή σε μια ιστορία του κοινωνικού φύλου, που επισημαίνει, στις αρχαίες κοινωνίες, τις πρακτικές του λόγου που συγκροτούν το αρσενικό και το θηλυκό και επιβάλλουν τη συγκρότηση αυτή στις κοινωνικές πρακτικές.

Η σύγκριση μεταξύ διάφορων τύπων καταπίεσης, στην οποία συχνά επιδίδονται οι ιστορικοί της νεότερης και της σύγχρονης εποχής, προκάλεσε μια συλλογή άρθρων που μελετούν τους στενούς δεσμούς ανάμεσα σε δύο τύπους εξάρτησης: την εξάρτηση των γυναικών και την εξάρτηση των δούλων στην αρχαιότητα⁵⁷. Σε ό,τι αφορά τον αρχαίο ελληνικό κόσμο οι μελέτες αναφέρονται στα έπη του Ομήρου (στην Οδύσσεια), στους τραγικούς ποιητές, όπως ο Αισχύλος (με την Ορέστεια) και ο Ευριπίδης: στα κείμενα αυτά γυναίκες και δούλοι (και προπαντός γυναίκες δούλες), οι οποίοι στερούνται το δικαίωμα έκφρασης στην κοινωνική ζωή, βγαίνουν από τη σιωπή, που κανονικά τους επιβάλλεται, κατά τη διάρκεια μιας παράστασης στη σκηνή του θεάτρου. Αντιθέτως, είναι δύσκολο να ακούσουμε τις φωνές τους στο ιπποκρατικό corpus και στους αττικούς ρήτορες, οι οποίοι αποτυπώνουν μια κλασική εικόνα της κατώτερότητας των δύο αυτών κατηγοριών. Πρέπει να ελέγξουμε τις σιωπές αυτού του είδους των κειμένων, όπως πρέπει να αναπληρώσουμε την απουσία αρχαιολογικών στοιχείων γι’ αυτές τις σιωπές (κανένα σπίτι δούλου, καμιά γειτονιά γυναικών) μελετώντας άλλους τύπους υλικών, όπως τα αγγεία ή τους επιδαπέδιους αποθηκευτικούς χώρους των σπιτιών. Το αόρατο παραμένει ο κανόνας. Και η έμμεση διαπίστωση είναι η ύπαρξη ενός ανδρικού λόγου και μιας ανδρικής πρακτικής που σβήνουν τα ίχνη των υποδεέστερων κατηγοριών. Υπάρχουν αναμφίβολα διαφορές στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζονται οι δούλοι και οι γυναίκες, παρουσιάζονται όμως ελάχιστα στο συλλογικό αυτό τόμο. Για να εκτιμήσουμε συνολικά την έκταση των διαφορών αυτών πρέπει να ξαναδιαβάσουμε το άρθρο του Pierre Vidal-Naquet “Esclavage et gynécocratie”, που δείχνει ότι στη Σπάρτη, όπως και στην αριστοφανική ουτοπία, η συμμαχία των (ελεύθερων) γυναικών και των δούλων παραμένει για τους αρχαίους Έλληνες αδιανόητη⁵⁸.

Η θέση των γυναικών στις επιμέρους πόλεις και σε διαφορετικές εποχές παραμένει ένα θέμα που συχνά απασχολεί τις πρόσφατες μελέτες. Η Sarah Romeroy αφιερώνει ένα βιβλίο στις Σπαρτιάτισσες, όπου συμπεραίνει τα εξής:

57. JOSHEL & MURNAGHAN 1998.

58. VIDAL-NAQUET 1981, σ. 267-288.

«Because of her influence and authority as a whole, to study Spartan women is not only to learn women's history, but also to have a more complete knowledge of Spartan history⁵⁹». Αυτό μπορεί να φαίνεται προφανές ύστερα από τριάντα χρόνια μελετών για την ιστορία των γυναικών στην αρχαιότητα⁶⁰. Το να εισαγάγουμε όμως το ερώτημα της σχέσης μεταξύ των βιολογικών φύλων στις ιστορικές σπουδές σημαίνει επίσης, όπως το γράψαμε ήδη, να θέσουμε με διαφορετικό τρόπο τα ερωτήματα σε όλους τους τομείς της ιστορίας.

Δύο πρόσφατες συνθετικές εργασίες προσφέρουν νέες προοπτικές με την οπτική που υιοθετούν. Η μία αναφέρεται στην Αθήνα της κλασικής εποχής, η άλλη στον αρχαίο ελληνικό κόσμο της ελληνιστικής εποχής.

Η πρωτοτυπία του βιβλίου της Elke Hartmann⁶¹ έγκειται στο ότι εξετάζει από κοινού τις τρεις δυνατές κοινωνικές θέσεις των γυναικών στην Αθήνα της κλασικής εποχής: της συζύγου, της εταίρας, της παλλακίδας, και τις αντιπαραθέτει διαρκώς με τον ανδρικό κόσμο των πολιτών. Η συγγραφέας παίρνει ως αφετηριακό σημείο την περίφημη φράση ενός ρήτορα γύρω στα 340 π.Χ.: «Τις εταίρες τις έχουμε για την ευχαρίστηση, τις παλλακίδες για την καθημερινή φροντίδα του σώματος, τις συζύγους για να έχουμε νόμιμους απογόνους και μια πιστή φύλακα στο σπίτι⁶²». Η συγγραφέας ενδιαφέρεται για τους δεσμούς και τις διαφορές μεταξύ των τριών τύπων “παρτενέρ” στο νομικό, τον οικονομικό, τον κοινωνικό τομέα και στην καθημερινή ζωή, και μάλιστα την προσωπική.

Η Elke Hartmann, αφού παρουσιάσει διαδοχικά σε ξεχωριστά κεφάλαια τις διάφορες συντρόφους των Αθηναίων, τις κατατάσσει κατά θέματα που της επιτρέπουν να συγκρίνει την κοινωνική τους θέση και τον κοινωνικό τους ρόλο. Πρόκειται για την πιο καινούρια οπτική του εγχειρήματος. Εξετάζει αρχικά τον τρόπο με τον οποίο οι παρτενέρ, όρος που προτιμά η Elke Hartmann, κατατάσσονται κατά ηλικιακές κατηγορίες. Οι άνδρες παντρεύονται γύρω στα τριάντα· πριν την ηλικία αυτή έχουν σχέσεις με εταίρες και, όταν είναι μεγαλύτεροι και χήροι, τους φανταζόμαστε να ζουν με παλλακίδες. Οι τρεις κοινωνικές κατηγορίες γυναικών πρέπει να είχαν άρα κάποια σχέση με τις ηλικιακές τάξεις. Μπορούμε να αντιτάξουμε ότι τα όρια είναι διαπερατά και ότι οι σχέσεις με τις εταίρες λ.χ. δεν σταματούν στο κατώφλι του γάμου. Μια δεύτερη παρατήρηση αφορά το κοινωνικό, το χρονικό και το χωρικό πλαίσιο της επιλογής των παρτενέρ. Αν ο γάμος είναι μια τελετή

59. POMEROY 2002, σ. 137.

60. Το πρωτοποριακό αυτό βιβλίο εκδόθηκε στη Ν. Υόρκη το 1975: POMEROY 1975.

61. HARTMANN 2002.

62. [Δημοσθένης] 59, 122.

που ελέγχεται από την πόλιν (θα λέγαμε ότι η νομιμοποίηση των γεννήσεων είναι μάλλον αυτή που ελέγχεται), η ζωή με μια εταίρα βρίσκεται και αυτή υπό κάποια μορφή ελέγχου, ο οποίος δεν είναι πλέον πολιτικός αλλά σαφώς κοινωνικός. Πρόκειται για το όλο ζήτημα της κοινωνικής συμπεριφοράς, και οι παρατηρήσεις της Elke Hartmann στον τομέα αυτό είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες. Δεν θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τη συνεύρεση με τις εταίρες στην αθηναϊκή πόλιν μια υπόθεση εντελώς ατομική, καθώς το συμπόσιον είναι ο χώρος εκμάθησης διάφορων τύπων κοινωνικότητας και οι σχέσεις που συνάπτονται με τις εταίρες αποτελούν μέρος της διαδικασίας κοινωνικοποίησης των νέων. Αντιθέτως, για τη συγγραφέα, η σχέση ενός παντρεμένου με μια εταίρα ενέχει τον κίνδυνο να ταραξεί την ευταξία του οίκου, αν ο άνδρας θέλει να ζήσει μαζί της, να την εγκαταστήσει στο σπίτι του ή ακόμη αν διατηρεί πολλά “σπίτια”. Σχετικά με το θέμα αυτό και λόγω έλλειψης στοιχείων που θα αναδείκνυαν την αντιπαλότητα μεταξύ της συζύγου και της εταίρας, εμείς θα ήμασταν πιο επιφυλακτικές. Η συγγραφέας συγκρίνει επίσης τους παράγοντες σταθερότητας και αστάθειας που προσφέρουν οι τρεις τύποι των συντρόφων: καμιά δεν βγαίνει νικήτρια. Ένας άνδρας μπορεί πράγματι να παντρευτεί πολλές φορές, είτε ύστερα από το θάνατο της γυναίκας του είτε γιατί την έχει αποπέμψει, άρα ο γάμος δεν είναι εχέγγυο σταθερότητας. Οι σχέσεις με μια εταίρα είναι καταρχήν πολύ πρόσκαιρες, αλλά ορισμένες μετατρέπονται σε μια σχέση που διαρκεί· όσο για τη ζωή με μια παλλακίδα, αυτή μπορεί να είναι σταθερή ή μη. Σε όλες τις περιπτώσεις έχουμε την εντύπωση ότι η κλίση, οι προτιμήσεις, και μάλιστα τα αισθήματα είναι πιο καθοριστικά για τη σταθερότητα των ζευγαριών από ό,τι το καθεστώς της σχέσης. Σύζυγος, εταίρα, παλλακίδα, η καθεμιά τους έχει τον κοινωνικό της ρόλο (και μάλιστα τη χρησιμότητά του), και παρότι οι σχέσεις εξουσίας και εξάρτησης είναι πιο έντονες στην περίπτωση γυναικών διαφορετικής κοινωνικής υπόστασης (μια γυναίκα δούλη δεν θα έχει ποτέ κανένα δικαίωμα), σίγουρα υπάρχουν τέτοιες σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, όποιος και αν είναι ο τύπος του ζεύγους: μια σύζυγος εξαρτάται πλήρως από το σύζυγό της, που είναι ο κύριός της, όπως μια παλλακίδα από αυτόν που την εγκαθιστά στο σπίτι του και ίσως περισσότερο από ό,τι μια εταίρα, που είναι ελεύθερη να επιλέγει τον εραστή της. Εν συντομία, οι κατηγορίες συγχέονται στην πραγματική ζωή. Αλλά οι αυστηρές διακρίσεις μεταξύ των ρόλων της συζύγου, της εταίρας και της παλλακίδας είναι βασικές για τη συγκρότηση της ταυτότητας του πολίτη και, επιπλέον, της δημοκρατικής πόλεως.

Η συνθετική αυτή εργασία για τα τρία είδη κοινωνικής θέσης των αθηναίων γυναικών οδηγεί σε μια νέα σύγκριση που επιτρέπει να δούμε με δια-

φορετικό τρόπο συγχρόνως τη σύζυγο, την εταίρα και την παλλακίδα. Συγκρίνοντας διαρκώς τη ζωή των γυναικών με τη ζωή των ανδρών από τους οποίους αυτές εξαρτώνται, η συγγραφέας θέτει το βασικό ερώτημα της συγκρότησης του λόγου για την ταυτότητα της αθηναϊκής πόλεως στον ιδιαίτερο αλλά και τόσο πολιτικό χώρο της διαφοράς των βιολογικών φύλων.

Η Anne Bielman⁶³ κάνει μια αποτίμηση της συμμετοχής των γυναικών στη δημόσια ζωή κατά την ελληνιστική εποχή και, θέτοντας το ερώτημα σχετικά με το όριο μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου, όριο διαφορετικό ανάλογα με τα φύλα, θέλει να ξεπεράσει την αυστηρή ιστορία των γυναικών για να ενταχθεί στην προβληματική της ιστορίας του κοινωνικού φύλου. Αν η δημόσια θέση των γυναικών (έστω μερικών εκατοντάδων γυναικών, οι οποίες, στις πηγές, επέζησαν της λήθης) διαγράφει ένα πεδίο δραστηριότητας σε μια πρώτη προσέγγιση ποικίλο, η εικόνα αυτή είναι απατηλή. Τα κείμενα αποκαλύπτουν δράσεις, στάσεις, συμπεριφορές σαφώς διαφοροποιημένες ανάλογα με το αν ο συντάκτης τους ήταν γυναίκα ή άνδρας. Ο δημόσιος χώρος ήταν gendered, δηλαδή χαρακτηριζόταν από διαφορετικά βιώματα και αντιλήψεις ανάλογα με το βιολογικό φύλο του καθενός και της καθεμιάς.

Η σφαίρα της θρησκείας κυριαρχείται, όπως το περιμέναμε, κατεξοχήν από τις γυναίκες. Θρησκευτικά καθήκοντα που εκτελούνται από τις γυναίκες έχουν γίνει λειτουργίες (με την αρχαία ελληνική έννοια: είδη διοικητικών καθηκόντων) και οι γυναίκες των πολιτικών ελίτ μπορούν να παίξουν κάποιο ρόλο στην ελληνιστική εποχή ως ιέρειες. Η θέση τους στη σφαίρα της πολιτικής είναι πιο αμφίβολη. Πράγματι, η Anne Bielman δείχνει ότι οι γυναίκες χρησιμοποιούνται ως αντικείμενα νομιμοποίησης ή επιβεβαίωσης της ισχύος μιας οικογένειας, όταν εκπληρώνουν πολιτικά καθήκοντα. Ένας νεωτερισμός πάντως της ελληνιστικής εποχής: οι γυναίκες εγγράφονται ως πολίτιδες ή αποκτούν το προνόμιο της πολίτιδος τιμητικά. Στον οικονομικό και νομικό τομέα η οικογένεια είναι πανταχού παρούσα. Τις δραστηριότητες των γυναικών τις ανταλλάσσονται βασικά στο πλαίσιο του οίκου, του νοικοκυριού, και ο δημόσιος χώρος αφορά πάντοτε τον αρχηγό του οίκου. Αν οι γυναίκες δραστηριοποιούνται στο δημόσιο χώρο, αυτό συμβαίνει είτε επειδή είναι χήρες (πολλά παραδείγματα) είτε οι μοναδικές κληρονόμοι. Ακόμη και ο ευεργετισμός που επιδεικνύουν δεν μπορεί να εκληφθεί ως σημείο μεγαλύτερης ανεξαρτησίας⁶⁴. Οι αρχαίες Ελληνίδες σπανίως επενδύουν με τη φυσική τους παρουσία το δημόσιο χώρο, και μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Ο μόνος

63. BIELMAN 2002. Βλ. επίσης FREI-STOLBA κ. ά. 2003.

64. SAVALLI-LESTRADE 1993. Βλ. επίσης VAN BREMEN 1996.

χώρος που τους παραχωρείται επισήμως παραμένει ο οἶκος. Σε χώρους όπως το θέατρο ή το στάδιο ο διαχωρισμός των ανδρών και των γυναικών είναι ο κανόνας. Οι δημόσιες “αρετές” των γυναικών χρωματίζονται έντονα από τα λεγόμενα γυναικεία χαρακτηριστικά (τρυφερότητα, μέριμνα, εντιμότητα). Εν συντομία, οι γυναίκες που εμφανίζονται στο δημόσιο χώρο δεν ενεργούν ποτέ μόνες. Σύμφωνα με την εικόνα που χρησιμοποιεί η συγγραφέας, πίσω από τις ορατές γυναίκες κρύβονταν οικογένειες και άνδρες. Το βιβλίο αυτό, καθώς κάνει μια λεπτομερή καταγραφή της θέσης της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα κατά την ελληνιστική περίοδο και στηρίζεται κατά βάση στα επιγραφικά κείμενα, δηλώνει τα όρια οποιουδήποτε εγχειρήματος που θα έβλεπε μια πραγματική αλλαγή προς μεγαλύτερη ανεξαρτησία. Μαρτυρεί ότι, ακόμη σε εκείνη την εποχή, η πρόσβαση στη δημόσια σφαίρα δεν σημαίνει το ίδιο πράγμα για έναν άνδρα και μια γυναίκα.

Το τελευταίο παράδειγμα δεν θα είναι ένα βιβλίο αλλά μια σειρά μελετών που η συνάφειά τους διαμορφώνει το υλικό ενός βιβλίου. Οι εργασίες της Claudine Leduc τοποθετούν το κοινωνικό φύλο στο σταυροδρόμι της συγγένειας και της πολιτικής. Εδώ και χρόνια αυτή η ιστορικός υφαίνει τις σχέσεις μεταξύ του κόσμου των γυναικών και του κόσμου των ανδρών τοποθετώντας τις οριστικά στην καρδιά της πολιτικής λειτουργίας των πόλεων, όπως η Nicole Loraux, και συγχρόνως διαφορετικά. Πράγματι η Claudine Leduc, προσεκτική στους τύπους του λόγου των πηγών που χρησιμοποιεί, ασχολείται ειδικότερα με το νομικό υλικό και τους πολιτικούς θεσμούς.

Από τη δημοσίευση του άρθρου της “Comment la donner au mariage?”⁶⁵, στο οποίο επισήμανε μια συσχέτιση μεταξύ της επιλογής του συστήματος του γάμου στις πόλεις και της επιλογής του πολιτικού συστήματος και μας επέτρεψε να βγούμε από την καθίζηση των συγκριτικών μελετών για τις Σπαρτιάτισσες και τις Αθηναίες, η Claudine Leduc ανιχνεύει με πολλούς τρόπους τη συγκρότηση των σχέσεων μεταξύ των βιολογικών φύλων, της συγγένειας και της πολιτικής: μελετώντας το ψήφισμα του 451, το λεγόμενο του Περικλή, για τον ορισμό της απόκτησης της ιδιότητας του πολίτη στην Αθήνα⁶⁶ ή την ενσωμάτωση του πολιτικού στον οικιακό χώρο κατά τον Αριστοτέλη⁶⁷ ή την υιοθεσία, για την οποία μας δείχνει ότι η «θεσμοθέτηση της “επιλεκτικής υιοθεσίας” –που φαίνεται ότι σκοπό έχει την εκπλήρωση μιας επιθυμίας για παιδί κοινής σε όλους τους ανθρώπους σε όλες τις κοινωνίες του κόσμου– είναι στενά συνδεδεμένη με την οργάνωση της κοινωνικής

65. LEDUC 1991.

66. LEDUC 1994-1995.

67. LEDUC 1998b.

ομάδας που την εφαρμόζει, με την ιστορία της και με την ιδεολογία της⁶⁸», ή ακόμη εξετάζοντας γιατί η απαγόρευση του γάμου μεταξύ αδελφών από διαφορετικούς γονείς ακολουθεί αντίθετους κανόνες στην Αθήνα και στη Σπάρτη⁶⁹. Η μελέτη της “Mère et fils dans la cité démocratique des Athéniens” αναλύει ένα παράδοξο: από το 451 και εξής η θέση της Αθηναίας (κόρης ενός πολίτη) καθορίζει την πρόσβαση των γιων της στην απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη, επομένως αυτή απολαμβάνει κάποια “πολιτική” αναγνώριση, στο πλαίσιο όμως της συγγένειας η Αθηναία ως πρόσωπο δεν είναι τίποτε, εξακολουθεί να ταυτίζεται με την προίκα της. «Αυτή η δικέφαλη Αθηναία», σύμφωνα με τα λόγια της Claudine Leduc, αναδεικνύει τις διίστάμενες στρατηγικές μιας πολιτικής κοινότητας που τείνει προς τη δημοκρατία και ενός συστήματος μεταβίβασης αγαθών στο πλαίσιο της συγγένειας που δημιουργεί ανισότητες⁷⁰. Οι σχέσεις μεταξύ των βιολογικών φύλων εξαρτώνται στενά από τον τρόπο με τον οποίο συναρθρώνονται η συγγένεια και η πολιτική, επομένως ποικίλλουν ανάλογα με τις πόλεις και ανάλογα με τις εποχές στο εσωτερικό της ίδιας πόλεως και εξηγούνται στο γενικότερο πλαίσιο της οργάνωσης του συνόλου της κοινωνικής ομάδας.

Οι επιμέρους έρευνες της Claudine Leduc, που θα έπρεπε να καταλήξουν σε μια ευρύτερη συνθετική εργασία για τη θέση του θηλυκού και του αρσενικού μεταξύ της συγγένειας και της ιδιότητας του πολίτη, αποδεικνύουν ότι κάθε τομέας της ιστορίας φωτίζεται με καινούριο τρόπο από την προβληματική που συγκροτείται γύρω από το ζήτημα του κοινωνικού φύλου, προβληματική η οποία, στην περίπτωση της Claudine Leduc, στηρίζεται γερά σε μια ανθρωπολογική προσέγγιση.

Οι εικόνες

Η πληθώρα των μελετών για την αρχαία ελληνική εικονογραφία άγγιξε βεβαίως και το χώρο των αναπαραστάσεων των γυναικών και, με πολύ πιο περιθωριακό τρόπο, το χώρο του “κοινωνικού φύλου”. Όπως και στην περίπτωση των λογοτεχνικών κειμένων (στην τραγωδία λ.χ.), οι εικόνες αυτές επιτρέπουν να συλλάβουμε μόνο ένα λόγο για τις σχέσεις των βιολογικών φύλων, το λόγο ενός συγκεκριμένου ζωγράφου ή ενός εργαστηρίου, μέσα σε ένα χώρο πολύ κωδικοποιημένο, το χώρο της ζωγραφικής σε αγγεία. Πρό-

68. LEDUC 1998α.

69. LEDUC 2003α: στην Αθήνα μπορεί να παντρευτεί κάποιος την όμαιμη και όχι την ομομήτρια αδελφή του, και το αντίθετο στη Σπάρτη. Βλ. επίσης WILGAUX 2000-BONNARD 2001.

70. LEDUC 2000-2001. Βλ. επίσης LEDUC 2005.

κειται συνεπώς για νοητικές αναπαραστάσεις και όχι για αναπαραγωγή του πραγματικού, πράγμα για το οποίο σήμερα όλοι είναι πεπεισμένοι. Η εικονογραφία του κοινωνικού φύλου υπόκειται εξίσου, και μάλιστα περισσότερο από άλλες, σε διάφορες ερμηνείες από την πλευρά της νεότερης κριτικής, ερμηνείες οι οποίες είναι ενίοτε η αντανάκλαση ζητημάτων που μας απασχολούν ιδιαίτερα σήμερα, όπως το να βρεθεί κάποιου είδους αυτονομία στον κόσμο των γυναικών⁷¹. Πράγματι οι εικόνες, όπως ίσως οι θρησκευτικές πρακτικές και οι τελετουργίες, αποτελούν προνομιακά πεδία για όσες και για όσους επιθυμούν να τονίσουν τη σημασία του “μισού πληθυσμού του πλανήτη. Μεταξύ των πολυάριθμων πρόσφατων εργασιών πολλές είναι οι συλλογικές εργασίες που έχουν ενδιαφέρον για την ποικιλία των προσεγγίσεών τους, οι οποίες όμως δεν έχουν στην πραγματικότητα μεθοδολογική ενότητα και είναι συνεπώς αδύνατο να τις παρουσιάσουμε εδώ συνοπτικά.

Η Françoise Frontisi-Ducroux σε πολλά δοκίμιά της θέτει το ερώτημα του κοινωνικού φύλου⁷². Στο “L’œil et le miroir”⁷³ μία από τις κατευθυντήριες γραμμές είναι η σύγκριση μεταξύ του θηλυκού και του αρσενικού, με τον καθρέφτη να λειτουργεί ως οδηγός. Ο καθρέφτης είναι ένα χαρακτηριστικό αντικείμενο του γυναικείου κόσμου και θυμίζει τον απατηλό χαρακτήρα του, είναι εξορισμένος από τον κόσμο των ανδρών που θα μπορούσε να τον εκθηλύνει. Οι εικόνες του καθρέφτη στα αγγεία –η αττική κεραμική του 5ου αιώνα μας προσφέρει ένα ομοιογενές εικονογραφικό corpus– δείχνουν σκηνές γυναικών που βρίσκονται μεταξύ τους, γυναικών που περιποιούνται τον εαυτό τους, γάμους, εταιρες, γυναίκες παθητικούς υποδοχείς, όπως ο καθρέφτης στο κουτί του. Αντιθέτως, ο μόνος καθρέφτης αντάξιος ενός άνδρα είναι το μάτι ενός άλλου άνδρα που μπορεί να του δώσει μια ταυτότητα, εντελώς διαφορετικά από ό,τι συμβαίνει με το Νάρκισσο, ο οποίος, όταν καθρεφτίζεται, κλείνεται στον εαυτό του και αποξενώνεται μέσα στο ομοίωμα ενός κατοπτρισμού.

Έτσι, πρέπει να θυμίσουμε ότι στις εικόνες, όπως και σε άλλους τύπους μαρτυριών, δεν είναι δυνατό να μελετήσουμε ως απομονωμένους πληθυσμούς τον ανδρικό ή το γυναικείο κόσμο· η ιδιαιτερότητα του αρχαίου ελλη-

71. Βλ. το επικριτικό για την άποψη αυτή άρθρο της F. Frontisi-Ducroux: FRONTISI-DUCROUX 2004.

72. FRONTISI-DUCROUX 1998. Το κοινωνικό φύλο υπολανθάνει επίσης, κατά τη γνώμη μας, στο βιβλίο που η Françoise Frontisi-Ducroux αφιέρωσε στις αρχαίες ελληνικές μορφές της μεταμόρφωσης: FRONTISI-DUCROUX 2003, ιδίως στο κεφάλαιο με τον τίτλο “Procné et Arachné. Les malheurs de la tissanderie”, παρόλο που η έννοια του κοινωνικού φύλου δεν χρησιμοποιείται ρητά.

73. FRONTISI-DUCROUX 1997.

νικού λόγου για το κάθε κοινωνικό φύλο βρίσκεται στη σύγκριση και στην αντιπαράθεση σκηνών που τα αφορούν⁷⁴. Αυτό ακριβώς είχε ήδη επισημάνει ο François Lissarague με αφορμή σκηνές συναντήσεων και ανταλλαγών μεταξύ ανδρών αφενός και μεταξύ ανδρών και γυναικών αφετέρου: «Δεν μπορούμε να απομονώσουμε τις εικόνες των γυναικών ως αυτόνομο σύνολο στο εσωτερικό της αττικής εικονογραφίας⁷⁵».

Το βιβλίο της Sian Lewis⁷⁶ για τη σχετική με τις γυναίκες αθηναϊκή εικονογραφία θέτει υπό αμφισβήτηση ορισμένες προκαταλήψεις επανεξετάζοντας συστηματικά τα *corpus* των εικόνων. Μερικά παραδείγματα. Το γεγονός ότι ο γάμος είναι μια από τις σκηνές που παριστάνονται με μεγαλύτερη συχνότητα έχει να κάνει μάλλον με τη διατήρηση ενός τύπου αγγείων, στην περίπτωση αυτή λουτροφόρων, παρά με τη σημαντικότητα της συγκεκριμένης στιγμής στη ζωή των γυναικών· οι εικόνες δεν φαίνεται καθόλου να “δείχνουν” τον εγκλεισμό των γυναικών, κανένας γυναικωνίτης δεν εντοπίζεται στις εικόνες, οι γυναίκες είναι πιο συχνά σε ομάδες παρά απομονωμένες. Η πάγια αντιπαράθεση μεταξύ εταίρας και συζύγου δεν στηρίζεται σε καμιά σίγουρη εικονογραφική ένδειξη. Πίσω από αυτό το συνετό αλλά καινοτόμο βιβλίο βρίσκονται πεδία προς εξερεύνηση που θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν στη σκέψη ότι οι εικόνες των γυναικών στα αγγεία παρουσιάζουν έναν πίνακα της θέσης των γυναικών με περισσότερες αποχρώσεις και κυρίως με μεγαλύτερη ποικιλία από αυτόν που κατά παράδοση σκιαγραφείται.

Η Gloria Ferrari από την πλευρά της διεξάγει μια έρευνα σχετικά με τις απεικονίσεις στις οποίες έχουν τη θέση τους και τα δύο φύλα⁷⁷. Η πιο καινούρια ιδέα του βιβλίου αυτού είναι η ιδέα της αλλαγής της “φύσης” του αρχαίου Έλληνα, ο οποίος, για να κατακτήσει την *άνδρεια* και επιπλέον την ανδρική ταυτότητα, πρέπει να αποβάλει τη γυναικεία επιδερμίδα: το αγόρι αλλάζει κοινωνικό φύλο. Ένας νέος που φορά μάτιο στις εικόνες παραλληλίζεται με την έννοια της *αίδου* στα κείμενα, το ότι πετάει το μάτιό του σημαίνει την έξοδό του από τη μη διαφοροποίηση του θηλυκού από το αρσενικό και την επιβεβαίωση του ανδρισμού του. Οι γυναίκες από την πλευρά τους δεν γνωρίζουν τέτοιου είδους αλλαγή, η οποία δεν αφορά μόνο τη θέση τους αλλά και το φύλο τους στην κοινωνία. Απομένει να κατανοήσουμε τη λειτουργία του συγκεκριμένου φαντασιακού σε μια κοινωνία με κανόνες αυστηρά προσανατολισμένους στη διάκριση των φύλων. Με το να παίρνουμε τις αποστάσεις μας

74. SCHMITT PANTEL 2003.

75. LISSARAGUE 1991, σ. 234.

76. LEWIS 2002.

77. FERRARI 2002.

από το πραγματικό ξεχνάμε κάπως υπερβολικά ίσως τα ιστορικά συμφραζόμενα της παραγωγής όλων αυτών των πολύπλοκων κατασκευών.

Η σεξουαλικότητα⁷⁸

Ας θυμίσουμε τον πρωτοποριακό ρόλο, στο ξεκίνημα εδώ και τριάντα χρόνια των μελετών για τη σεξουαλικότητα στον αρχαίο κόσμο, των βιβλίων του Keneth J. Dover⁷⁹ και του Michel Foucault⁸⁰, που άσκησαν σημαντική επιρροή στις κλασικές σπουδές κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες⁸¹. Οι μελέτες αυτές προχώρησαν με τις έρευνες του David M. Halperin⁸² και του John I. Winkler⁸³ μεταξύ άλλων. Η κεντρική θέση που δόθηκε στις έρευνες αυτές στην ανδρική ομοφυλοφιλία προκάλεσε επικριτικές αντιδράσεις κυρίως λόγω της μικρής προσοχής που δόθηκε στη σεξουαλικότητα των γυναικών⁸⁴, όμως και άλλα βιβλία προσεγγίζουν με τρόπο πολύ μετριοπαθή όλους τους τύπους σεξουαλικότητας και προβληματίζονται σχετικά με τα όρια της επιλογής ως προς το θέμα της σεξουαλικότητας στις αρχαίες κοινωνίες⁸⁵.

Με έκπληξη επίσης διαβάσαμε από την πένα της Danièle Gourevitch, σε απάντηση στα καινοτόμα αυτά βιβλία, μια ριζική αμφισβήτηση της μελέτης της σεξουαλικότητας από τους ιστορικούς, που περιβάλλεται από αξιολογικές κρίσεις για τις σεξουαλικές πρακτικές, οι οποίες απέχουν πολύ από την αντικειμενικότητα και την απόσταση που θα περιμέναμε από μια ιστορικό που μας έχει άλλωστε συνηθίσει σε έρευνες υψηλής ποιότητας, εντελώς διαφορετικές από τον πολεμικό αυτό τόνο που θυμίζει άλλες εποχές⁸⁶.

Το βιβλίο της Laura K. McClure, που έχει παιδαγωγικό σκοπό, είναι μια αξιόπιστη αποτύπωση της κατάστασης της ιστορίας των ερευνών στο χώρο της σεξουαλικότητας⁸⁷. Συγκεντρώνει πράγματι δοκίμια σχετικά με το θέμα

78. Η SEBILLOTTE CUCHET 2004 κάνει μια επισκόπηση του θέματος και παραθέτει σχετική βιβλιογραφία. Ας μας επιτραπεί να παραπέμφουμε επίσης και στην προηγούμενη ανασκόπηση της ARTHUR-KATZ 1989.

79. DOVER 1978.

80. FOUCAULT 1976· FOUCAULT 1984α και FOUCAULT 1984b.

81. LARMOUR κ. ά. 1998.

82. HALPERIN 1990.

83. WINKLER 1990.

84. RICHLING 1991. Και ο DAVIDSON 1997 είναι πολύ επικριτικός απέναντι σε αυτούς που αποκαλεί «θεωρητικούς του ρόλου του φαλλού».

85. HALPERIN κ. ά. 1989. CANTARELLA 1988.

86. GOUREVITCH 1999.

87. McCLURE 2002. Βλ. την αναλυτική παρουσίαση του βιβλίου από τη SEBILLOTTE-CUCHET 2003b.

αυτό δημοσιευμένα από το 1968 έως το 1997, που θεωρούνται “κλασικά”⁸⁸, τα συνοδεύει με μία ή περισσότερες αρχαίες πηγές⁸⁹ και τα παρουσιάζει εμπειριστατωμένα σε μια σύντομη εισαγωγή, ιστοριογραφική και μεθοδολογική συγχρόνως, που δείχνει ότι όποιος ασχολείται με το gender δεν μπορεί να παρακάμψει τις μελέτες για τη σεξουαλικότητα. Σε αυτό το χρήσιμο βιβλίο συναντούμε όλη την αμφισημία που μας ενοχλεί από την αρχή: η επιμελήτρια, ενώ μας υπενθυμίζει ότι πρέπει να θεωρούμε «το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα κατηγορίες πολιτισμικά προκαθορισμένες και κοινωνικά κατασκευασμένες»⁹⁰, πραγματεύεται τα ποικίλα θέματα της σεξουαλικότητας, των γυναικών, του θηλυκού και του αρσενικού χωρίς να τα εντάσσει σε μια προβληματική κοινωνικού φύλου.

Ίσως πρέπει να πάψουμε να ασχολούμαστε με αυτού του τύπου τις μελέτες, όπου τα δύο φύλα λαμβάνονται απομονωμένα ως πρώτα αντικείμενα της ιστορίας, για να εξετάζουμε μαζί και παράλληλα τις ανδρικές και τις γυναικείες σεξουαλικές πρακτικές επανατοποθετώντας τις στα ευρύτερα συμφραζόμενα των κοινωνικών συμπεριφορών, όπως κάνει ο James N. Davidson⁹¹, ο οποίος μελετά τις κοινωνικές συμπεριφορές που περιλαμβάνουν διάφορες πρακτικές: γαστρονομικές, σεξουαλικές, ενδυματολογικές..., και ορίζουν το πεδίο της απόλαυσης στην αρχαία Ελλάδα. Αυτή η συσχέτιση των διάφορων τομέων της “κατανάλωσης” επιτρέπει να βγάλουμε το χώρο της “σεξουαλικότητας” από την απομόνωσή του για να τον εντάξουμε σε μια σφαιρική πολιτισμική ιστορία.

Γύρω από την έννοια του “κοινωνικού φύλου” δύο προσεγγίσεις, που η μία δεν αποκλείει την άλλη, επιχειρούν να φωτίσουν τις κοινωνικές σχέσεις του φύλου στην αρχαία Ελλάδα. Η μία τονίζει τις αναπαραστάσεις μέσω των διάφορων μορφών λόγου και την ιδεολογία που διακινούν για το διαχωρισμό των φύλων. Η άλλη μελετά κυρίως τους θεσμούς και τις κοινωνικές πρακτικές και καταλήγει στην ανάλυση των στρατηγικών και των διαδικασιών που θεσμοθετούνται από τις πόλεις, οι οποίες καθορίζουν τη θέση των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες.

Η δυσκολία που παρουσιάζει ο αρχαίος κόσμος, δυσκολία που συνίσταται

88. Για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο, τα άρθρα του K. J. DOVER, του J. J. WINKLER, της H. KING και της F. ZEITLIN.

89. Το άρθρο του J. J. WINKLER λ.χ., που έχει ως αντικείμενο κατά βάση τη Σαπφώ, συνοδεύεται από δύο ποιήματα της Σαπφώς, ένα χωρίο της *Ιλιάδας* και ένα χωρίο της *Οδύσσειας*.

90. McCLURE 2002, σ. 1.

91. DAVIDSON 1997. Βλ. την παρουσίαση της LEDUC 2003b.

στη σπανιότητα, και μάλιστα στην απουσία των άμεσων πηγών για τις αρχαίες Ελληνίδες, οδηγεί τους ερευνητές σε ποικίλες στρατηγικές, όταν εξετάζουν τα στοιχεία που έχουν στη διάθεσή τους: ανδρικοί λόγοι για τις γυναίκες, αποκωδικοποίηση και ερμηνεία των δικανικών πηγών, νομικά κείμενα και κανόνες συγγένειας. Οι πρόσφατες εργασίες προβληματίζονται για τη θέση των γυναικών στη λειτουργία του συνόλου της κοινωνίας, σε όλους τους τομείς και σε όλα τα επίπεδα. Αν οι καθαρά πολιτικοί θεσμοί είναι πράγματι κλειστοί για τις γυναίκες, στο θρησκευτικό λ.χ. τομέα έχουμε εδώ και καιρό παρατηρήσει ότι ο ρόλος τους ήταν αποφασιστικός στη συγκρότηση της ταυτότητας του πολίτη και στη διατήρηση της ακεραιότητας της πόλεως. Υπό την προστασία μεγάλων θεοτήτων που εποπτεύουν όχι μόνο την ανανέωση των ζωτικών δυνάμεων αλλά και τον πολιτικό ορισμό της πόλεως (Δήμητρα, Αθηνά, Ήρα, Άρτεμις αλλά και Διόνυσος...), η ισχύς των γυναικών επιβάλλεται στη δημόσια σφαίρα ακόμη και από τα ειδικά καθήκοντά τους (ιέρειες) και από την περιοδική κατάληψη του χώρου των πολιτών (επίσημοι εορτασμοί)⁹². Αυτό όμως δεν εμποδίζει τη θεμελιώδη ασυμμετρία μεταξύ των βιολογικών φύλων και της εξάρτησης της κοινωνικής θέσης των γυναικών, η οποία διακονίζεται κυρίως από την οργάνωση της συγγένειας, και μάλιστα ενισχύεται από την “ανάδυση του πολιτικού” στις δημοκρατικές πόλεις.

Ένας ίσως πιο εκλεπτυσμένος τρόπος μέτρησης αυτής της ασυμμετρίας μεταξύ των βιολογικών φύλων είναι να επαναθεωρήσουμε και να κρίνουμε τις προκαταλήψεις ως προς το διαχωρισμό των φύλων (αυτό ακριβώς κάνουν πολλές από τις μελέτες που παραθέσαμε) και συγχρόνως να μελετήσουμε συγκεκριμένα τους τομείς όπου το αρσενικό και το θηλυκό αντιπαρατίθενται, συγκρούονται και μοιάζουν ενίοτε να συγχέονται. Το να μελετήσουμε την πολεμική σκευή και γενικότερα τα γυναικεία κοσμήματα των ανδρών⁹³, την παρουσία των γυναικών και των ανδρών στο συμπόσιο, τη φωνή των κηρύκων και ευρύτερα τους τρόπους με τους οποίους παίρνει κάποιος το λόγο, την έμφυλη κατανομή των ασθενειών λ.χ., μας επιτρέπει να περάσουμε από μια διχοτομική ανάγνωση κάπως υπερβολικά κατηγορηματική σε έναν πίνακα με περισσότερες αποχρώσεις για τα παιχνίδια που μπορεί να παίζονται, γιατί ο διαχωρισμός μεταξύ του θηλυκού και του αρσενικού δεν παρουσιάζεται πάντοτε με απλό τρόπο. Η συγκρότηση του κοινωνικού φύλου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με άλλες μορφές συγκρότησης της ταυτότητας και η μελέτη του είναι απαραίτητη, αν θέλουμε να εξετάσουμε σφαιρικά τη σύσταση της αρχαίας ελληνικής πολιτικής ταυτότητας.

92. BRUIT ZAIDMAN 2004.

93. GHERCHANOC 2003.

Ο ανδρικός/γυναικείος λόγος για το γένος γυναικῶν στην αρχαία ελληνική τραγωδία

LOUISE BRUIT ZAIDMAN*

Το αρχαίο ελληνικό κλασικό θέατρο, που αποτελείται από άνδρες και παίζεται από άνδρες, απευθύνεται σαφώς στους άνδρες (ακόμη και αν, όπως ενίοτε υποθέτουμε, μπορεί να εμφανίζονταν και γυναίκες μεταξύ των θεατών). Συγχρόνως το τραγικό θέατρο ανεβάζει στη σκηνή ιστορίες στις οποίες εμπλέκονται πολλές γυναίκες, καθώς εκπροσωπούνται ευρέως στην ὀρχήστραν και στο προσκήνιον πίσω από το προσωπίο που φορούν άνδρες υποκριτές, είτε ως πρωταγωνιστές είτε ως μέλη του χορού. Αυτό δεν σημαίνει ότι η τραγωδία μας προσφέρει μια πιστή αντανάκλαση της κοινωνίας στην οποία προσφέρεται ως θέαμα. Αλλά μέσω του θεατρικού λόγου διερευνώνται πάντοτε οι συγκρούσεις που θέτουν υπό αμφισβήτηση την πόλιν των ανδρῶν και τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων, της οικογένειας και της πόλεως, συγκρούσεις που μετατίθενται σε αρχαϊκό αριστοκρατικό και μυθικό πλαίσιο¹. Ο θεατρικός λόγος αποτελεί έτσι μια από τις πηγές στη διάθεση των ιστορικών (ανδρῶν και γυναικῶν) που επιχειρούν μια “έμφυλη” έρευνα των πρακτικῶν και των αναπαραστάσεων της αθηναϊκῆς κοινωνίας, όπως αυτές μεταφέρονται με μια διαμεσολαβημένη και μεγεθυμένη μορφή από το συγκεκριμένο θέατρο².

Ο λόγος των γυναικῶν και ο λόγος για τις γυναίκες κατέχει εξέχουσα θέση στο αρχαίο ελληνικό θέατρο· πολλές πρόσφατες μελέτες στρέφουν το

* Ομάδα “Φαιακία”, 7ο πανεπιστήμιο του Παρισιού.

1. ZEITLIN 1996a: η ανδρική ταυτότητα αναζητεί το στίγμα της και ενισχύεται παίζοντας τον άλλον...

2. Η διάσταση μεταξύ της προσωπικότητας των γυναικῶν στην τραγωδία και της ανυπαρξίας τους στην πολιτική ζωή αποτελεί το αφετηριακό σημείο της μελέτης της DES BOUVRIE 1990.

ενδιαφέρον τους στη διάσταση της συγκρότησης της γυναικείας ταυτότητας στην τραγωδία³. Θα περιορίσω στη συνέχεια την έρευνά μου σε μια όψη του λόγου αυτού: το λόγο για το γυναικείο φύλο και τις κρίσεις που ο λόγος αυτός διατυπώνει, όπως εκφέρεται εκ περιτροπής από ανδρικά και γυναικεία πρόσωπα. Ποιο είναι το μερίδιο του κοινού τόπου και ποιο το μερίδιο της χρήσης του κοινού αυτού τόπου ως εργαλείου από τον ποιητή για τη σκηνική παρουσίαση των προσώπων των τραγωδιών του και των συνθηκών που προκαλούν την αντιπαράθεση;

Ο μισογυνικός κοινός τόπος και ο προδομένος από το μισογυνισμό του ήρωας

Ο μισογυνικός λόγος, που απαντά για πρώτη φορά στην αρχαϊκή περίοδο στον Ησίοδο και στο Σημονίδη⁴ στιγματίζει το “γένος των γυναικών” ως ακόρεστο και επικίνδυνο για τον άνδρα και για ολόκληρη την κοινωνική τάξη. Η φύση του το ωθεί στην υπερβολή σε όλους τους τομείς, ιδίως στον τομέα της σεξουαλικότητας, και απαιτεί διαρκή έλεγχο όλων των δραστηριοτήτων του. Η Πανδώρα, η πρώτη γυναίκα, που κατασκευάστηκε από τον Ήφαιστο για να ικανοποιήσει το εκδικητικό μένος του Δία απέναντι στον Προμηθέα και στους ανθρώπους στους οποίους ο τελευταίος έδωσε τη φωτιά, είναι αυτή που, στην εκδοχή των Έργων, ανοίγει το πιθάρι που περιέχει όλα τα κακά. «Σκοτεινή και αδιέξοδη παγίδα» (στ. 83), κρύβει, κάτω από «ένα ωραίο και αξιέραστο παρθενικό σώμα», «ένα αδιάντροπο πνεύμα και μια πανούργα καρδιά» (στ. 64 και 67)⁵. Ο λόγος αυτός, που μεταλλάσσεται και ενισχύεται στην κλασική εποχή από τον ιατρικό λόγο, ο οποίος καθιστά το γυναικείο σώμα τόπο αταξίας και πόνου που οφείλονται στην ιδιάζουσα φύση του, καθ’ όλα αντίθετη με τη φύση του άνδρα⁶, φαίνεται να διασαφηνίζεται από ορισμένες μορφές που εισάγονται στο θέατρο από τους τραγικούς ποιητές, από την Κλυταιμνήστρα, τη γυναίκα «με καρδιά σκύλας», έως την Ελένη, περνώντας από την Ερμιόνη και τη Μήδεια.

Στους Επτά επί Θήβας του Αισχύλου παρακολουθούμε ένα λόγο και κάποιες θρησκευτικές πρακτικές ανδρών και γυναικών που βρίσκονται σε αντί-

3. Πρβ. π.χ. LARDINOIS & McCLURE 2001 και επίσης McCLURE 1999.

4. Ησίοδος, *Θεογονία*, στ. 535-616, *Έργα και ημέραι*, στ. 43-106· Σημονίδης ο Αμοργίνος (απ. 7 West).

5. Πρβ. VERNANT 2001.

6. Πρβ. πιο κάτω το άρθρο του J.-B. BONNARD, “Η κατασκευή των φύλων στην Ιπποκρατική συλλογή”, σ. 199-212.

θεση μεταξύ τους μπροστά στην πολιορκία της πόλης και στην απειλή αφανισμού της από το στρατό των επτά αρχηγών που πολιορκούν τη Θήβα κατ' απαίτηση του Πολυνεΐκη. Ο Ετεοκλής και ο χορός των γυναικών της Θήβας συγκρούονται ως προς τον τρόπο επίκλησης των θεών⁷. Οι όροι που χρησιμοποιούνται από τις δύο πλευρές δείχνουν ένα είδος κατανομής μεταξύ της ανδρικής και της γυναικείας ευσέβειας σε στενή σχέση με την κατανομή των ανδρικών και γυναικείων ρόλων στην πόλιν. Από τη μια πλευρά η ικεσία των γυναικών, δηλαδή η παράδοση στους θεούς στους οποίους αφήνεται κανείς όταν βρίσκεται σε κατάσταση απελπισίας, από την άλλη το προσκλητήριο για δράση και αγώνα. Η μομφή του Ετεοκλή αφορά στην πρωτοβουλία που πήραν οι γυναίκες να παρέμβουν στο δημόσιο χώρο με τους θρήνους και την αταξία τους, ενώ γι' αυτόν είναι η ώρα να μετατραπούν οι ευχές σε δράση: αφενός οι θυσίες πριν από τη μάχη: σφάγια και χρηστήρια, σφαγιασμός των θυμάτων και εξέταση των εντοσθίων, αφετέρου υπόσχεση μιας θυσίας σε περίπτωση νίκης και προσφοράς των λαφύρων των ηττημένων.

Η αμφισημία της προσωπικότητας του Ετεοκλή⁸, ηγέτη που δελεάζεται από την τυραννία και την ύβριν, μας κάνει να αναρωτηθούμε για τη σημασία που πρέπει να αποδώσουμε στις βίαιες κατάρεις που εξαπολύει με την αφορμή αυτή κατά “του γένους των γυναικών” (στ. 187-190) (τῶ γυναικείῳ γένει):

«Ούτε στις συμφορές ούτε στην ευημερία δε θα ήθελα να μένω κάτω από την ίδια στέγη με τις γυναίκες. Όταν έχουν το πάνω χέρι, το θράσος τους είναι απερίγραπτο, και όταν φοβούνται, γίνονται μεγαλύτερη συμφορά για το σπίτι και την πόλιν».

Αυτό που θα μπορούσαμε να εκλάβουμε ως τρέχουσα έκφραση αρχαίου ελληνικού ή αθηναϊκού μισογυνισμού πρέπει ίσως να το κατανοήσουμε ως ένα από τα σημάδια που, για τον ηγέτη τον αφιερωμένο στην πόλιν του, δηλώνουν την τρέλα με την οποία χτύπησαν οι θεοί τη γενιά του Οιδίποδα (θεομανές, στ. 654 –μιλά ο Ετεοκλής). Πράγματι, με την επιλογή του να αντιμετωπίσει τον αδελφό του στην έβδομη πύλη, παρά τις εκκλήσεις του χορού των γυναικών, ο Ετεοκλής καθιστά τον εαυτό του ένοχο για την ενέργεια που καταδικάζει τους δύο αδελφούς σε αδελφοκτόνο μάχη. Η κορυφαία του απευθύνεται (στο στ. 676) προσπαθώντας να τον μεταπείσει: «Εσύ που είσαι ο πιο αγαπημένος μου (φίλτατ' ἀνδρῶν), γιε του Οιδίποδα, μην

7. Για τον Ετεοκλή και τις γυναίκες πρβ. τα στοιχεία και τη βιβλιογραφία που δίνει ο VIDAL-NAQUET 2001, κυρίως σ. 121-128 και σημ. 16. Για την τελετουργική διαφωνία μεταξύ του Ετεοκλή και του χορού στην τραγωδία αυτή πρβ. GOFF 2004, σ. 295-298.

8. Πρβ. VIDAL-NAQUET 2001.

γίνεσαι μέσα στο θυμό σου (ὀργήν) ὅμοιος με αὐτόν που μιλάει τόσο ἄσχημα (εδώ αναφέρεται στον Πολυνείκη)· και ο χορός επαυξάνει: «Τι σκέφτεσαι να κάνεις (τί μέμονας), παιδί μου (τέκνον); Μην αφήσεις την τύφλωση (ἄτα) μιας δολοφονικής τρέλας να γεμίσει την καρδιά σου και να σε παρασύρει (στ. 686-687)». Αλλά ο Ετεοκλής είναι εκ των προτέρων ηττημένος από την κατάρα του Οιδίποδα και αφήνεται σε αυτήν παρά την ἔσχατη παραίνεση των γυναικῶν του χορού: «Ἐλα, ἄκου τις γυναίκες (πιθοῦ γυναιξί), ὅσο δύσκολο κι αν σου εἶναι».

Δεν θα τις ακούσει, και μάταια θα προσπαθήσουν να τον προφυλάξουν από το φόνο ενός αδελφού, «ενός μιάσματος που δεν γερνάει»: οὐκ ἔστι γῆρας τοῦδε τοῦ μιάσματος (στ. 680) και από το αἷμα που δεν πρέπει να χυθεῖ (αἵματος οὐ θεμιστοῦ, στ. 694), γιατί εἶναι το αἷμα του ἴδιου του αδελφού του (αὐτάδελφον αἷμα, στ. 719). Ἐτσι, με τη συμπεριφορά του Ετεοκλή, χάνουν την εγκυρότητά τους τα υβριστικά λόγια και οι κατηγορίες που αναφέρονται στις γυναίκες γενικῶς, ως μισητό γένος, καθώς απευθύνονται σε αυτές μέσω της ομάδας των θηβαίων παρθένων, που αποτελούν το χορό και εκπροσωποῦν τις γυναίκες της πόλεως. Ταυτοχρόνως καταξιώνονται τα σοφά λόγια που λέγονται από τις ἴδιες τις γυναίκες, τα οποία αντιτίθενται στις ολέθριες αποφάσεις του ἄφρονα ηγεμόνα. Ο πολιτικός λόγος αρθρώνεται από το στόμα των γυναικῶν, το γυναικεῖο στοιχείο εἶναι αὐτό που υπερασπίζεται το συμφέρον της πόλεως ἀπέναντι σε εκείνον που του προσάπτει την πικρή κατηγορία ὅτι απειλεῖ την πόλιν.

Μια αναφορά εκτός της συγκεκριμένης τραγωδίας, που ανήκει ὅμως στο αἰσχύλειο διακεῖμενο, επιβεβαιώνει αὐτή την ἀνάγνωση, στο μέτρο που βρίσκουμε την ἴδια κυρίαρχη ἰδέα την οποία υπερασπίζεται η κορυφαία: να μην χυθεῖ ἀδελφικό αἷμα, ἰδέα που επιβεβαιώνεται ως ιδεώδες της πόλεως ἀπό την Αθηνά στην τελευταία παραίνεσή της προς τις Ερινύες, πριν αυτές δεχτοῦν να γίνουν Εὐμενίδες, προστάτιδες της Αθήνας:

«Μην ρίξεις στον τόπο μου αιματηρές διχόνοιες που πλήττουν τις καρδιές των νέων και χωρίς κρασί τους μεθούν με οργή, μήτε να κεντρίσεις τους πολίτες μου, σαν να ἦταν κοκόρια, και βάλεις ἀνάμεσά τους ἀμείλικτο ἐμφύλιο πόλεμο. Ἄς εἶναι ἔξω ἀπὸ τη χώρα ο πόλεμος, που δεν ἀργεῖ να ἐρθεῖ, για ὅποιον ἔχει σφοδρό ἐρώτα για τη δόξα. Δεν μιῶ για μάχη ἀνάμεσα σε πουλιά που μένουν στο ἴδιο σπίτι⁹».

Ο μισογυνικός λόγος του Ετεοκλή προδίδει ἀναμφίβολα τη χρήση ενός

9. Αἰσχύλος, Εὐμενίδες, στ. 857-867.

κοινού τόπου, αλλά, αν τον επανεντάξουμε στα συμφραζόμενά του, μας καλεί επίσης να πάρουμε τις αποστάσεις μας και να αναρωτηθούμε πώς τον χρησιμοποιεί ο ποιητής. Στην πορεία της τραγικής δράσης πηγαίνουμε από τον κοινό τόπο στην αμφισβήτησή του με την ίδια τη δράση. Η συνέχεια της πόλεως επιτυγχάνεται μέσω των γυναικών, ενώ τα διχασμένα αδέρφια απειλούν την ύπαρξή της πριν αφανιστούν από την ίδια τους την παράνοια.

Στην τραγωδία *Ιππόλυτος*, ο γιος του Θησέα απαγγέλλει εναντίον των γυναικών ένα βίαιο λόγο, απάντηση στην εξομολόγηση που η τροφός της Φαίδρας του έχει μόλις κάνει για τον έρωτα της κυρίας της γι' αυτόν. Η εξαγρίωσή του μετατρέπεται σε κατάρα γενικώς κατά των γυναικών, αυτής της μάστιγας (*κακὸν μέγα*) που πριν από αυτόν είχε καταγγείλει ο Ησίοδος. Η εκτενής ανάπτυξη που ακολουθεί μοιάζει με ρητορικό τόπον με την έκθεση του θέματος στο στίχο 626: «Να η απόδειξη ότι μια γυναίκα είναι μεγάλη συμφορά», που ακολουθείται από μια απόδειξη με τις αναμενόμενες αμφιταλαντεύσεις και εναλλαγές: στο στίχο 646 το θέμα της υπηρέτριας που είναι κακή σύμβουλος μας επαναφέρει στη συγκεκριμένη κατάσταση και οδηγεί στην αποστροφή προς την τροφό στους στίχους 651 και εξής. Αλλά ο μονόλογος καταλήγει συμπερασματικά σε πέντε στίχους, στους οποίους ο *Ιππόλυτος* διακηρύσσει το τελεσίδικο μίσος του για τις γυναίκες. Για τον *Ιππόλυτο* οι γυναίκες είναι ένα κακό που εξαπατά (*κίβδηλον κακόν*). Στις γυναίκες (*γυναῖκες*) αντιπαραθέτει τους θνητούς (*τὸ βρότειον γένος ἢ οἱ βροτοί*) αποκλείοντας έτσι τις γυναίκες από το ανθρώπινο γένος. Μετατρέπει το μισογυνισμό του σε ομολογία πίστεως και αυτοανακηρύσσεται ως μισῶν γυναῖκας: «Το μίσος μου για τις γυναίκες ποτέ δεν θα κορεστεί».

Πρέπει να κάνουμε ιδιαίτερη μνεία στους στίχους 618-625, στην αρχή του μονολόγου, όπου ο *Ιππόλυτος* φαντάζεται έναν τρόπο για να μην έχει ανάγκη τις γυναίκες. Γιατί άραγε οι άνδρες δεν προμηθεύονταν έναντι μετάλλων, χρυσού, χαλκού ή σιδήρου, σπέρμα (*σπέρμα*) ανδρῶν¹⁰; Στα λόγια του Απόλλωνα στις *Ευμενίδες*, ο οποίος θεωρεί τις γυναίκες ένα απλό δοχείο που φυλάσσει το σπέρμα του άνδρα (*κύματος νεοσπόρου*, στ. 659), ο *Ιππόλυτος* απαντά με μια τολμηρή ουτοπία: καθόλου πια γυναίκες, σπίτια χωρίς θηλυκά, και η λέξη που χρησιμοποιεί είναι *θήλειον*, από το *θήλυς*: η σημασία του παραπέμπει ακριβώς στη λειτουργία της αναπαραγωγής, το θηλυκό απέναντι στο αρσενικό, *ἄρσεν*, το οποίο βρίσκουμε συχνά, κυρίως στην τρα-

10. Πρβ. πιο κάτω το άρθρο του J.-B. BONNARD, σ. 199-212.

γωδία, με περιφρονητική σημασία στο στόμα των ανδρών. Έτσι στην *Εκάβη*, στίχος 885, η φράση τὸ [...] θῆλυ μέμφομαι γένος, από το στόμα του Αγαμέμνονα, εκφράζει την αμφιβολία του μπροστά στην ικανότητα της Εκάβης να τιμωρήσει το βασιλιά της Θράκης Πολυμήστορα και τους γιους του, και μάλιστα με όλες τις αιχμάλωτες Τρωαδίτισσες. Στην παρατήρηση αυτή απαντά η Εκάβη επικαλούμενη τα κατορθώματα των Δαναΐδων και των λήμνιων γυναικών.

Στη *Μήδεια*, όπου, όπως και στον *Ιππόλυτο*, συγκρούονται η δολιότητα μιας ερωτευμένης γυναίκας και ένας άνδρας που την αρνείται (με τη διαφορά ότι η γυναίκα είναι νόμιμη σύζυγος και ο άνδρας επίορκος σύζυγος), ο λόγος του Ιάσονα είναι το ίδιο οργισμένος με το λόγο του Ιππολύτου εναντίον του γένους των γυναικών:

«Γυναίκες, έχετε φτάσει όμως σε τέτοιο σημείο, ώστε αν το κρεβάτι σας στέκει καλά θεωρείτε ότι τα έχετε όλα, αν όμως κάποια συμφορά βρει το κρεβάτι σας, τα πιο ωφέλιμα και τα πιο ωραία πράγματα τα κάνετε αιτίες πολέμου. Θα έπρεπε οι θνητοί να βρουν άλλους τρόπους να κάνουν παιδιά και να μην υπάρχουν γυναίκες (στ. 569-574)».

Πάλι χρησιμοποιείται η λέξη *θηλυσ* για να δηλώσει τη δύναμη των γυναικών να γεννούν, που είναι βέβαια η μόνη λειτουργία που τους αναγνωρίζεται. Η *Μήδεια* θα ορίσει με σαφήνεια αυτό που μπορεί πραγματικά να πάθει, όταν χτυπήσει τα παιδιά της.

Αλλά η ιδιαιτερότητα της πρότασης του Ιππολύτου, αντίθετα από την τετριμμένη επιχειρηματολογία του υπόλοιπου λόγου του εναντίον των γυναικών, είναι ακριβώς ότι αποκαλύπτει την ίδια του την άρνηση για τις γυναίκες και για οποιαδήποτε επαφή μαζί τους, τον τρόπο του για οποιαδήποτε σεξουαλική συνεύρεση, που δηλώνεται με αρκετά σαφή τρόπο σε όλη την τραγωδία και προκαλεί τη μνησικακία της Κύπριδος εναντίον του (πρβ. στ. 1003-1006).

Αυτό γίνεται ακόμη σαφέστερο, αν με το μονόλογό του συσχετίσουμε τα λόγια του Απόλλωνα στις *Ευμενίδες* του Αισχύλου. Θυμόμαστε ότι ο Απόλλων, για να γλιτώσει τον Ορέστη από το εκδικητικό μένος των Ερινύων, αρνείται το ρόλο της μητέρας κατά τη σύλληψη: «Δεν είναι η μητέρα αυτή που λένε ότι γεννά το παιδί, είναι μόνο αυτή που τρέφει τον καινούριο σπόρο. Αυτός που γεννάει είναι αυτός που σπέρνει, ενώ εκείνη είναι μια ξένη που φυλάει το βλαστάρι για έναν ξένο (στ. 658-661)». Πρέπει όμως να δούμε παράλληλα τους στίχους 213-216, όπου ο Απόλλων, αυτή τη φορά για να επιβαρύνει την Κλυταιμνήστρα ακόμη περισσότερο για το φόνο του συζύγου της, υμνούσε το γάμο, που προστατεύεται από το Δία και την Ήρα, και τις απολαύσεις της Κύπριδος: «Δεν εκτίμησες καθόλου και δεν υπολόγισες τις

εγγυήσεις της Ήρας της τελείας και του Δία. Και με τα λόγια αυτά ατιμάζεις την Κύπρη, που δίνει στους θνητούς ό,τι αγαπούν πιο πολύ». Αφενός, από την πλευρά του Απόλλωνα, υποτιμάται ο ρόλος της γυναίκας, για να ενισχυθεί η εξουσία του άνδρα στο γάμο και η πατρογραμμική γενεαλογία, αλλά ο γάμος ο ίδιος τοποθετείται υπό τη διπλή προστασία του παραδειγματικού θεϊκού ζεύγους και της απόλαυσης. Αφετέρου, ο Ιππόλυτος υιοθετεί τον περιφρόντα λόγο για τα ελαττώματα των γυναικών, για να δικαιολογήσει το ίδιο του το μίσος για οτιδήποτε αγγίζει το σεξ: *Ἀναίνεται λέκτρα καὶ φαύει γάμων: «αρνεῖται τις ερωτικές απολαύσεις και απέχει από το γάμο (στ. 14)¹¹».*

Εκεί όπου ο Απόλλων δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να δίνει μια “θεωρητική” διατύπωση σε μια “πολιτογραφημένη” ανδρική κυριαρχία, ο Ετεοκλής χρησιμοποιεί τον αντι-γυναικείο τόπον σε πολιτικά συμφραζόμενα, πριν αποκαλυφθεί η αδυναμία του από τις ίδιες τις γυναίκες, τις οποίες είχε καταγγείλει ως απειλή για την πόλιν. Στη συνέχεια αυτός ήταν που έθετε σε κίνδυνο την πόλιν με το αδελφοκτόνο του σχέδιο που καταγγέλθηκε από το χορό. Όσο για τον Ιππόλυτο, αποκαλύπτει ο ίδιος την προσωπική του αδυναμία με τη λεκτική του επίθεση εναντίον της γενιάς των γυναικών.

Ο κοινός τόπος της καλής συζύγου δια στόματος γυναικών

Ας δούμε τώρα τι λέει ο γυναικείος λόγος, πώς τον διαχειρίζονται οι ηρωίδες στο θέατρο. Γιατί και πώς οι γυναίκες μιλούν σε τρίτο πρόσωπο; Ο λόγος αυτός αρκείται στο να επαναλάβει τους ανδρικούς κοινούς τόπους; Ποια η σχέση ανάμεσα στο “αυτές” και στο “εμείς”; Θα δούμε αρχικά πώς χρησιμοποιούν το “αυτές” δύο πρόσωπα που σέβονται την τάξη της πόλεως και της οικογένειας: η Αίθρα, η βασιλομήτωρ, και η Ανδρομάχη, η πιστή και δυστυχημένη σύζυγος, και, στη συνέχεια, η παρθένος Μακαρία, η κόρη ενός ήρωα.

Στις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη η Αίθρα κάλεσε το Θησέα να έρθει για να απαντήσει στο αίτημα του Αδράστου, του ηττημένου βασιλιά του Άργους, και των μητέρων των ηρώων που έπεσαν στη μάχη (στ. 40 κε.): «Αρμόζει (εἰκός) οι γυναίκες, αν είναι σοφές (σοφαί), να ενεργούν πάντοτε με τη διαμεσολάβηση των ανδρών (δι' ἀρσένων)». Αλλά θα μπορέσει να παρέμβει την κατάλληλη στιγμή για να κλίνει η απόφαση του Θησέα προς την πλευρά που της φαίνεται η πιο σωστή αλλά και η πιο επωφελής για την πόλιν των Αθηνών: «Ο φόβος για το ότι η ευγλωττία είναι άχρηστη για τις γυναίκες (ἀχρεῖον τὰς γυναῖκας εὖ λέγειν), δεν θα μπορούσε να με συγκρατήσει από το να δώσω

11. Για την αγνότητα που επικαλείται ο Ιππόλυτος πρβ. PIGEAUD 1976 και SEGAL 1987, σ. 183-220· SEGAL 1993, σ. 87-156· και ZEITLIN 1996α, σ. 219-284.

μια συμβουλή που τη θεωρώ σωτήρια (στ. 298-299)». Και ο Θησέας, αντίθετα με την πρώτη του κίνηση, θα ακολουθήσει προς όφελός του αυτή τη συμβουλή. Έτσι η προσφυγή στη διατύπωση που αρμόζει στην κοινή ιδεολογία εξουσιοδοτεί και καλύπτει μια συμπεριφορά που δείχνει την εξουσία της μητέρας στο γιο της, και ας είναι βασιλιάς, και το κύρος που της δίνει ο τυπικός σεβασμός της στάσης που αναμένεται από μια γυναίκα.

Με το πρόσωπο της Αίθρας θα πρέπει να συγκρίνουμε το πρόσωπο της Ανδρομάχης στην τραγωδία *Τρωάδες*, που χρονολογείται μερικά χρόνια αργότερα (421-415), και το πορτρέτο της παραδειγματικής συζύγου που προβάλλει η *Ανδρομάχη* μέσω της δικής της προηγούμενης συμπεριφοράς:

«Κι εγώ που στόχευσα τη δόξα και την πέτυχα, αστόχησα στην ευτυχία. Αυτά που είναι σωστά για τις γυναίκες, όπως τα έχουμε βρει, τα έκανα στο σπίτι του Έκτορα. Και πρώτα από όλα –είτε αξίζει στις γυναίκες ο ψόγος είτε όχι– μια γυναίκα επικρίνεται, εάν δεν μένει κλεισμένη στο σπίτι της. Αντιστεκόμουν στην επιθυμία μου και έμενα στο σπίτι. Μέσα στο παλάτι δεν άφηνα να μπουν τα ευχάριστα γυναικεία λόγια. Είχα για δάσκαλο τη σωστή μου κρίση κι αυτό μου ήταν αρκετό. Πρόσφερα στον άντρα μου τη σιωπή μου και το ήρεμο βλέμμα μου. Ήξερα πότε έπρεπε να επιβάλλομαι στον άντρα μου και πότε να υποχωρώ και να του παραχωρώ τη νίκη¹²».

Η *Ανδρομάχη* παρουσιάζεται εδώ σαν μια τρωαδίτισσα Αίθρα, αν η Τροία είχε διασωθεί, παρότι τα λόγια της στοχεύουν να δείξουν το μάταιο των προσπαθειών της, αφού τώρα είναι μια δούλη που θα προτιμούσε το θάνατο από τη ζωή...

Δεύτερη κατηγορία, αυτή των παρθένων που είναι έτοιμες να θυσιαστούν. Στους *Ηρακλείδες*, τη στιγμή που ένας χρησμός απαιτεί τη θυσία μιας παρθένου για να σωθούν τα παιδιά του Ηρακλή που απειλούνται με θάνατο από το βασιλιά Ευρυσθέα, η Μακαρία βγαίνει από το ναό όπου είχε καταφύγει με τα άλλα παιδιά:

«Ξένοι (χορός αθηναίων γερόντων), μην με κατηγορήσετε για θράσος που βγήκα έξω από το σπίτι· αυτό θα σας ζητήσω πρώτα από όλα, γιατί η σιωπή και η σωφροσύνη είναι το ωραιότερο πράγμα για μια γυναίκα, όπως και το να μένει ήσυχη στο σπίτι της [...] (στ. 474 κε.)».

Πριν παραβεί τον κανόνα ενεργώντας ως και υποκαθιστώντας τον απόντα αρχηγό της οικογένειας, με το να προσφερθεί εκούσια να πεθάνει

12. Στ. 643-656.

για να σώσει τα αδέλφια της, η κόρη του Ηρακλή με την ευκαιρία αναγνωρίζει και υποκλίνεται μπροστά σε αυτό τον κανόνα που επιβάλλει στις γυναίκες τη σιωπή και την απόσυρση. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση αναγνωρίζεται ο κοινός κανόνας, συναίνεση στον κυρίαρχο λόγο πριν την παραβίασή του, παραβίαση η οποία, και στη μια και στην άλλη περίπτωση, γίνεται με κάθε σεβασμό, και μάλιστα με την ενίσχυση της ανδρικής εξουσίας. Εξάλλου ο Θησέας δεν παραλείπει να υπερθεματίσει με συγκατάβαση: «Ξέρω καλά πως από τις γυναίκες ακούγονται πολλά και σοφά λόγια (θηλειῶν, *Ικέτ.*, 294)».

Η παραπομπή, μέσω της φωνής των γυναικών, στον κοινό λόγο για τις γυναίκες αφθονεί πολύ συχνά με αρνητική σημασία: η κορυφαία του γυναικείου χορού της *Ανδρομάχης* σχολιάζοντας το λόγο της *Ερμιόνης* αποφαινεται: «Ο γυναικείος νους είναι φθονερός και η γυναίκα πάντα νιώθει έχθρα εάν μοιράζεται τον άντρα της με άλλη γυναίκα (στ. 181-2)», διατύπωση που παραπέμπει στα λόγια του *Ιάσονα* στη *Μήδεια*: «Είναι εντελώς φυσικό για όλες τις γυναίκες να οργίζονται με τον άντρα τους που τις απατά με άλλη γυναίκα (στ. 909-10)»· αλλά τα συγκαταβατικά και προσβλητικά λόγια για τη *Μήδεια* μετατρέπονται από το χορό της *Ανδρομάχης* σε μια κοινότοπη σκέψη δια στόματος γυναικών, οι οποίες επικυρώνουν το “νόμο” της γυναικείας ζήλιας και ταυτόχρονα ισοπεδώνουν το γεμάτο μίσος λόγο της *Ερμιόνης* εναντίον των ηθών των βαρβάρων, στους οποίους συγκαταλέγει και την *Ανδρομάχη*. Για να μπερδέψει ακόμη περισσότερο τα πράγματα ο μονόλογος της *Ερμιόνης* ολοκληρώνεται με την απαίτηση αναγνώρισης της θέσης και της τάξης της συζύγου στο σπίτι:

«Δεν είναι ωραίο ένας άντρας να έχει τα ηνία δύο γυναικών. Όποιος θέλει να κυβερνά το σπίτι του σωστά, πρέπει να αρκείται να βλέπει μία μόνο νόμιμη ερωτική σύντροφο στο κρεβάτι του (στ. 178-180)».

Ορισμένοι σχολιαστές στην αντιπαράθεση μεταξύ της *Ανδρομάχης*, της ξένης παλλακίδας και της *Ερμιόνης* βλέπουν την αντανάκλαση μιας αντιπαράθεσης στην Αθήνα σε μια στιγμή κατά την οποία η πόλις υποφέρει από τις δημογραφικές επιπτώσεις του πολέμου, που επιδεινώνονται και από το λοιμό¹³. Γενικότερα, η θέση της γυναίκας στο γάμο, τα δικαιώματα και τα καθήκοντα του άνδρα και της γυναίκας, η τύχη των παιδιών, και ειδικότερα των νόθων, τίθενται υπό αμφισβήτηση στις περισσότερες τραγωδίες του *Ευριπίδη*, όταν δεν αποτελούν το κεντρικό διακύβευμα¹⁴. Η έκφραση του τρέ-

13. Πρβ. FOLEY 2001, σ. 87 και σ. 97-100.

χοντος μισογυνισμού στο στόμα των γυναικών όπως και των ανδρών στα συγκεκριμένα συμφραζόμενα συχνά είναι απλώς ένα σχήμα λόγου. Αποκτά σημασία, όταν δανείζεται ειδικούς τύπους που αποκαλύπτουν έναν τρόπο αντίδρασης που προδίδει αυτόν που την επικαλείται.

Από το “αυτές” στο “εμείς”

Σε όλα αυτά τα κείμενα όπου οι γυναίκες μιλούν για γυναίκες γενικώς, μιλούν γι' αυτές, όπως και οι άνδρες, στο τρίτο πληθυντικό πρόσωπο με ένα είδος αποφθεγματικού λόγου στον οποίο αναφέρονται όπως σε ένα νόμο που δεν τις αφορά. Συμβαίνει όμως επίσης ο χορός, ή κάποιο γυναικείο πρόσωπο, να περνά από το τρίτο στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο για να επικαλεστεί την κοινή εμπειρία των γυναικών αλλάζοντας ταυτοχρόνως και την οπτική του. Έτσι και στην πάροδο του *Ιππολύτου* (στ. 161-166), όπου ο χορός περνά από την απρόσωπη διατύπωση: «είναι συνηθισμένο με τη δύστροπη ιδιοσυγκρασία των γυναικών να συνυπάρχει η σκληρή και δυσβάσταχτη στεναχώρια που φέρνουν οι ωδίνες και η παραφροσύνη» σε ένα πρώτο πρόσωπο προσωπικής και συλλογικής εμπειρίας: «πέρασε κι από τη δική μας την κοιλιά κάποτε αυτή η θύελλα». Στο πρώτο επεισόδιο, το “εμείς” της τροφού σήμαινε τους ανθρώπους γενικά: τους «θνητούς» (στ. 176). «Βάσανα των θνητών (κακὰ θνητῶν) και φριχτές αρρώστιες (στυγεραί τε νόσοι) [...]». Τέλος, το “εμείς” του στίχου 380 στο στόμα της Φαίδρας, στον περίφημο μονόλογο όπου αναλύει τη μοίρα των ανθρώπων, δηλώνει και εκεί την ανθρωπότητα γενικά, τον βίον θνητῶν: «Αναγνωρίζουμε και καταλαβαίνουμε τα σωστά, αλλά δεν τα κάνουμε [...]». Και μόνο στο στ. 668: «Βαριά και κακότυχη μοίρα των γυναικών», αναφέρεται στην κοινή μοίρα των γυναικών, πριν επανέλθει σε ένα “εμείς” που παραπέμπει όχι στις γυναίκες γενικά αλλά ειδικά στη δική της ιστορία με βάση την κοινή μοίρα στο στ. 679: «Η πιο κακότυχη γυναίκα είμαι εγώ». Άρα από μόνος του ο στίχος 668 συμπυκνώνει, σε θρηνητικούς τόνους, αυτό που στο μονόλογο της Μήδειας θα γίνει εξέγερση και καταγγελία.

Στις Φοίνισσες η οδυνηρή καταγγελία της Μήδειας έχει γίνει σχεδόν κοινός τόπος στο στόμα του χορού: «Είναι φοβερή για τη γυναίκα η γέννα με τις ωδίνες, και όμως όλες οι γυναίκες αγαπούν τα παιδιά τους (στ. 355-6)». Το δεύτερο σκέλος της ρήσης αυτής χρησιμοποιεί μια περιφραστική διατύπωση, για να μιλήσει για τη μητρική αγάπη –στη συγκεκριμένη περίπτωση

14. Πρβ. HUMPHREYS 1983, σ. 59 κε., και επίσης, για το γάμο στην τραγωδία, FOLEY 2001, σ. 80 κε.

Βιβλιογραφία

- ACKERMAN 2000: Akerman G. M., *Jean-Léon Gérôme*, Παρίσι, 2000
- ADAMS 1982: Adams N. J., *The Latin Sexual Vocabulary*, Λονδίνο, 1982
- ALAUX 1995: Alaux J., *Le liège et le filet: filiation et lien familial dans la tragédie athénienne du V^e siècle av. J.-C.*, Παρίσι, 1995
- ALBERTSON 1990: Albertson F. C., "The Basilica Aemilia Frieze: Religion and Politics in late Republican Rome", *Latomus*, 49 (1990), σ. 801-815
- ALÉS & BARRAUD 2001: Alès C. & Barraud C. (επιμ.), *Sexe relatif ou sexe absolu?*, Παρίσι, 2001
- ALEXIOU 1974: Alexiou M., *Ritual Lament in Greek Tradition*, Λονδίνο, 1974
- ALFONSI 1961-1964: Alfonsi L., "La traduzione ciceroniana dell' "Economico" di Senofonte", *Ciceroniana*, III-VI (1961-1964), σ. 7-17
- AMPOLO 1990: Ampolo C., "Inventare una biografia. Note sulla biografia greca ed i suoi precedenti alla luce di un nuovo documento epigrafico", *Quaderni Storici*, 73 (1990), σ. 213-224
- ARIÉS & DUBY 1985-1987: Ariès Ph. & Duby G. (επιμ.), *Histoire de la vie privée*, 5 τόμ., Παρίσι, 1985-1987
- ARIETI 1997: Arieti J. A., "Rape and Livy's view of roman history", στο *Rape in Antiquity*, S. Deacy & K. F. Pierce (επιμ.), Λονδίνο, 1997, σ. 209-229
- ARNAUD-DUC 1991-1992: Arnaud-Duc N., "Les contradictions du droit", στο DUBY & PERROT 1991-1992, τόμ. 4, σ. 101-139
- ARRIGONI 1985: Arrigoni G., *Le donne in Grecia*, Μπάρι/Ρώμη, 1985
- ARTHUR-KATZ 1989: Arthur-Katz M., "Sexuality and the body in ancient Greece", *Métis*, IV-1 (1989), σ. 155-179
- ASHER-GREVE 2000: Asher-Greve J., "Stepping into the Maelstrom: Women, Gender and Ancient Near East Scholarship", *NIN. Journal of Gender Studies in Antiquity*, 1 (2000), σ. 1-22
- ASHER-GREVE 2002a: Asher-Greve J., "Women and gender in ancient near eastern cultures: Bibliography 1885 to 2001 AD", *NIN. Journal of Gender Studies in Antiquity*, 3 (2002), σ. 33-114
- ASHER-GREVE 2002b: Asher-Greve J., "Decisive sex, essential gender", στο PARPOLA &

- WHITING 2002, σ. 11-26
- ASHERI 1977: Asheri D., "Tyrannie et mariage forcé", *Annales ESC*, 32 (1977), σ. 21-48
- ASSANTE 1998: Assante J., "The kar.kid / *harimtu*, prostitute or single woman? A reconsideration of the evidence", *Ugarit-Forschungen*, 30 (1998), σ. 5-96
- AUBENAS 1997: Aubenas S., *L'art du nu au XIX^e siècle. Le photographe et son modèle*, Παρίσι, 1997
- AUSTIN 1971-74: Austin C., "Le rôle de la coryphée dans les *Thesmophories*", *Dioniso*, 45 (1971-1974), σ. 316-325
- AZOULAY 2000: Azoulay V., "Xénophon, le roi et les eunuques", *Revue française d'histoire des idées politiques*, 11 (2000), σ. 3-26
- AZOULAY 2004a: Azoulay V., "The medo-persian ceremonial: Xenophon, Cyrus and the king's body", στο *Xenophon and his World*, C. J. Tuplin (επιμ.), Στουτγάρδη, 2004, σ. 147-173
- AZOULAY 2004b: Azoulay V., *Xénophon et les grâces du pouvoir. De la charis au charisme*, Παρίσι, 2004
- BAGNALL & CRIBIORE 2006: Bagnali R. S. & Cribiore R., *Women's Letters from Ancient Egypt 300 BC-AD 800*, Ann Arbor, 2006
- BAHRANI 2001: Bahrani Z., *Women of Babylon. Gender and Representation in Mesopotamia*, Λονδίνο-Ν. Υόρκη, 2001
- BARBER 1992: Barber E. J. W., "The Peplos of Athena" στο *Goddess and Polis. The Panathenaic Festival in Ancient Athens*, J. Neils (επιμ.), Πρίνστον, 1992, σ. 103-117
- BARBER 1994: Barber E. J. W., *Women's Work: The First 20.000 Years*, Ν. Υόρκη-Λονδίνο, 1994
- BARRA 2002: Barra E., *Âmes, souffles et humeurs d'Homère à Hippocrate*, διδ. διατρ. EPHE, 2002
- BASSI 2003: Bassi K., "The semantics of manliness in Ancient Greece", στο SLUITER & ROSEN 2003, σ. 25-58
- VAUER 1988: Bauer H., "Basilica Aemilia", στο *Kaiser Augustus und die verlorene Republik*, Mainz, 1988, σ. 200-212
- BEAULIEU 1971: Beaulieu M., *Le costume antique et médiéval*, Παρίσι, 1971
- BECKER 1996: Becker E. (επιμ.), *Sir Lawrence Alma-Tadema*, Άμστερνταμ, 1996
- BÉRARD 1970: Bérard Cl., *L'hérôon à la porte de l'Ouest, Eretria III, Βέρρη-Λοζάνη*, 1970
- BÉRARD κ. ά. 1984: Bérard Cl. κ. ά., *La cité des images*, Παρίσι 1984
- BERNARD 2000: Bernard N., *À l'épreuve de la guerre. Guerre et société en Grèce (V^e-IV^e siècle)*, Παρίσι, 2000
- BERNARD 2003: Bernard N., *Femmes et société dans la Grèce ancienne*, Παρίσι, 2003
- BERTRAND 1992a: Bertrand J.-M., *Cités et royaumes du monde grec: espace et politique*, Παρίσι, 1992
- BERTRAND 1992b: Bertrand J.-M. (επιμ.), *Inscriptions historiques grecques*, Παρίσι,

- 1992 BERTRAND 2005: Bertrand J.-M., "Inscriptions dites fausses et histoire, en Grèce ancienne", *Revista de Historiografia*, 3, II (2/2005), σ. 78-85
- BIELMAN 2002: Bielman A., *Femmes en public dans le monde hellénistique, IV^e-V^e siècle av. J.-C.*, Παρίσι, 2002
- BIEZUNSKA-MALOWIST 1993: Biezunska-Malowist L., "Les recherches sur la condition de la femme grecque en Égypte grecque et romaine, hier et aujourd'hui", *Antiquitas*, 18 (1993), σ. 15-22
- BLAISE κ. ά. 1996: Blaise F. κ. ά., *Le métier du mythe. Lectures d'Hésiode*, Παρίσι, 1996
- BLANC 1876: Blanc Ch., *Les artistes de mon temps*, Παρίσι, 1876
- BLANDIN 1998: Blandin B., "Recherches sur les tombes à inhumation de l'hérôon d'Érétrie", στο *EUBOICA. L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, M. Bats & B. D'Agostino (επιμ.), Νάπολη, 1998, σ. 135-146
- BLINKENBERG 1926: Blinkenberg C., *Fibules grecques et orientales*, Κοπεγχάγη, 1926
- BLOK 2004: Blok J., "Recht und Ritus der Polis. Zu Bürgerstatus und Geschlechterverhältnissen im klassischen Athen", *Historische Zeitschrift*, 278/1 (2004), σ. 1-16
- BLUNDELL & WILLIAMSON 1998: S. Blundell et M. Williamson (επιμ.), *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*, Λονδίνο-Ν. Υόρκη, 1998
- BOARDMAN 1988: Boardman J., "Sex differentiation in grave vases", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli (archeologia)*, 10 (1988), σ. 171-180
- BODIOU 1999: Bodiou L., *Histoires du sang des femmes grecques: filles, femmes, mères. D'après les écrits médicaux et biologiques*, διδ. διατρ. Rennes II, 1999
- BOEHRINGER 2000: Boehring S., "L'homosexualité féminine dans le discours antique", στο *Homosexualités, expression/répression*, L.-G. Tin (επιμ.), Παρίσι, 2000, σ. 38-48
- BOEHRINGER 2004: Boehring S., "Ces monstres de femmes. Topique des *thaumata* dans les discours sur l'homosexualité féminine aux premiers siècles de notre ère", στο *Mirabilia. Conceptions et représentations de l'extraordinaire dans le monde antique*, O. Bianchi & O. Thévenaz (επιμ.), Βέρνη, 2004, σ. 75-98
- BONNARD 2001: Bonnard J.-B., "Phèdre sans inceste. À propos de la théorie de l'inceste du deuxième type et de ses applications en histoire grecque", *Revue historique*, 621 (2001), σ. 77-107
- BONNARD 2004: Bonnard J.-B., *Le complexe de Zeus. Représentations de la paternité en Grèce ancienne*, Παρίσι, 2004
- BONNET-CADILHAC 2000: Bonnet-Cadilhac Ch., "Les aménorrhées dans le "Corpus hippocratique": la vision du médecin actuel", στο A. Thivel & A. Zucker (επιμ.), *La norme et le pathologique dans la collection hippocratique*, Νίκαια-Παρίσι, 2002, σ. 575-589
- BOOKIDIS κ. ά. 1999: Bookidis N. κ. ά., "Dining in the sanctuary of Demeter and Kôre at Corinth", *Hesperia*, 68 (1999), σ. 1-58.
- BORGEAUD 1979: Borgeaud P., *Recherches sur le dieu Pan*, Ρώμη, 1979

- BORTHWICK 1967: Borthwick E. K., "Trojan leap and pyrrhic dance in Euripides' Andromache 1129-41", *Journal of Hellenic Studies*, 87 (1967), σ. 18-23
- BOTTÉRO 1987: Bottéro J., "Le Dialogue pessimiste et la transcendance", στο *L'écriture, la raison et les dieux*, Παρίσι, 1987, σ. 303-322
- BOURDIEU 1979: Bourdieu P., *La distinction. Critique sociale du jugement*, Παρίσι, 1979
- BOURDIEU 1998: Bourdieu P., *La domination masculine*, Παρίσι, 1998
- BOXER 2001: Boxer M. J., "Les Women's Studies aux États-Unis. Trente ans de succès et de contestation", *CLIO, Histoires, femmes et sociétés*, 13 (2001), σ. 211-238
- BRADLEY 1991: Bradley K. R., *Discovering the Roman family*, Οξφόρδη, 1991
- BRANDSTETTER 2002: Brandstetter G., "Divested Interests. Ökonomie der Entblössung in Arthur Schnitzlers "Fräulein Else" und Marina Abramovic "Freeing the Body"", στο GERNIG 2002, σ. 241-272
- BRATESCU 1992: Bratescu G., "Les rapports entre la physiopathologie et l'anatomopathologie hippocratiques", στο LÓPEZ FÉREZ 1992, σ. 171-179
- BRAVO 1997: Bravo B., *Pannychis e simposio. Feste private notturne di donne e uomini nei testi letterari e nel culto*, Πίζα-Ρώμη, 1997
- BRIAN κ. ά. 2004: Brian I. κ. ά., "Le genre comme démarche", *Hypothèses* 2004, σ. 277-295
- BRIANT 1996: Briant P., *Histoire de l'Empire perse. De Cyrus à Alexandre*, Παρίσι, 1996
- BRIQUEL 1976: Briquel D., "La triple fondation de Rome", *Revue de l'histoire des religions*, 189/1 (1976), σ. 169-170
- BRISSEON 1973: Brisson L., "Bisexualité et médiation en Grèce ancienne", *Nouvelle revue de psychanalyse, [Bisexualité et différence des sexes]*, 7 (1973), σ. 27-48
- BRISSEON 1997: Brisson L., *Le sexe incertain. Androgynie et hermaphrodisme dans l'Antiquité gréco-romaine*, Παρίσι, 1997
- BROOTEN 1996: Brooten B. J., *Love between Women, Early Christian Responses to Female Homoeroticism*, Σικάγο-Λονδίνο, 1996
- BROWN 1995: Brown R., "Livy's Sabine women and the ideal of Concordia", *Transactions and Proceeding of the American Philological Association*, 125 (1995), σ. 291-319
- BRUIT ZAIDMAN 1991: Bruit Zaidman L., "Les filles de Pandore. Femmes et rituels dans les cités", στο SCHMITT PANTEL 1991, σ. 363-403
- BRUIT ZAIDMAN 2004: Bruit Zaidman L., "Les territoires religieux des femmes grecques", στο *Le genre des territoires*, C. Bard (επιμ.), Angers, 2004, σ. 17-28
- BRULÉ 1987: Brulé P., *La fille d'Athènes. La religion des filles à Athènes à l'époque classique. Mythes, cultes et société*, Παρίσι, 1987
- BRULÉ 1998: Brulé P., "C. Calame, *Choruses of Young Women in Ancient Greece. Their Morphology, Religious Role, and Social Functions*", Ν. Υόρκη, Λονδίνο, 1997, *Kernos*, 11 (1998), σ. 393-395

- BRULÉ 2005a: Brulé P., “Les codes du genre et les maladies de l’*andreia*: rencontres entre structure et histoire dans l’Athènes classique”, *La violence dans les mondes grec et romain*, J.-M. Bertrand (επιμ.), Παρίσι, 2005, σ. 247-267
- BRULÉ 2005b: Brulé P., “Le polythéisme en transformation: les listes de dieux dans les serments internationaux en Grèce antique”, στο *Nommer les dieux: théonymes, épithètes, épiclèses dans l’Antiquité*, N. Belayche (επιμ.), Rennes, 2005, σ. 143-173
- BRULÉ & PIOLOT 2002: Brulé P. et Piolot L., “La mémoire des pierres à Sparte. Mourir au féminin: couches tragiques ou femmes *hiérai*? (Plutarque, *Vie de Lycurgue*, 27, 3)”, *Revue des études grecques*, 115 (2002), σ. 485-517
- BRUNT 1988: Brunt P., *The Fall of the Roman Republic*, Οξφόρδη, 1988
- BRUZEK 2002: Bruzek J., “A method for visual determination of sex, using the human hip bone”, *American Journal of Physical Anthropology*, 117-2 (2002), σ. 157-168
- BRUZEK 2004: Bruzek J., “Reliability test of the visual assessment of cranial traits for sex determination”, *American Journal of Physical Anthropology*, 125-2 (2004), σ. 132-137
- BUCHNER 1975: Buchner G., “Nuovi aspetti e problemi posti dagli scavi di Pithecusa con particolari considerazioni sulleoreficerie di stile orientalizzante antico”, στο *Contributions à l’étude de la société et de la colonisation eubéennes*, Νάπολη, 1975, σ. 59-86
- BUCHNER & RIDGWAY 1993: Buchner G. & Ridgway D., *Pithekoussai*, I, Νάπολη, 1993
- BURGERSINN und AUFBEGEREN 1987: *Burgersinn und Aufbegehren. Biedermeier und Vormärz in Wien 1815-1848* (Catalogue 109, Historischen Museums der Stadt Wien, 17. Dezember 1987 bis 12. Juni 1988), Βιέννη, 1987
- BURSTEIN 2002 κ. ά.: Burstein S. M., κ. ά., *Current Issues and the Study of Ancient History*, Claremont, 2002
- BUTLER 1990: Butler J., *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, Ν. Υόρκη 1990 (γαλλ. μτφρ. C. Kraus, *Trouble dans le genre. Pour un féminisme de la subversion*, Παρίσι, 2005)
- BYL 1992: Byl S., “Le traitement de la douleur dans le *Corpus* hippocratique”, στο LÓPEZ FÉREZ 1992, σ. 203-213
- CAIRNS 2002: Cairns D. L., “The Meaning of the Veil in Ancient Greek Culture”, στο LLEWELLYN-JONES 2002, σ. 95-110
- CALAME 1977a: Calame C., *Les chœurs de jeunes filles en Grèce archaïque*, τόμ. I, *Morphologie, fonction religieuse et sociale*, Ρώμη, 1977
- CALAME 1977b: Calame C., *Les chœurs de jeunes filles en Grèce archaïque*, τόμ. II, *Alcman*, Ρώμη, 1977
- CALAME 1983: Calame C. (επιμ.), *Alcman*, Ρώμη, 1983
- CALAME 1989: Calame C., “Entre rapports de parenté et relations civiques: Aphrodite hétéaire au banquet politique des *hétairoi*”, στο *Aux sources de la puissance. Sociabilité et parenté. Actes du colloque de Rouen (12-13 nov. 1987)*, Fr. Thélamon (ε-

- πιμ.), Rouen, 1989, σ. 101-111
- CALAME 1996: Calame C., *L'Éros dans la Grèce antique*, Παρίσι, 1996
- CALAME 2002: Calame C., "Interprétation et traduction des cultures", *L'Homme*, 163 (2002), σ. 51-78
- CALERO SECALL 2004: Calero Secall I., *La Capacidad Jurídica de las Mujeres Griegas en la Epoca Helenística. La epigrafía como fuente*, Μάλαγα, 2004
- CAMASSA 1988: Camassa G., "Aux origines de la codification écrite des lois en Grèce", στο M. Detienne (επιμ.) *Les savoirs de l'écriture en Grèce ancienne*, Αθήνη, 1988, σ. 130-155
- CAMERON 1981/1995: Cameron A., "Asclepiades' girlfriends", στο *Reflections of Women in Antiquity*, Foley H. P. (επιμ.), Λονδίνο, 1981, σ. 275-302, αναθεωρημένο και συμπληρωμένο στο Cameron A., *Callimachus and His Critics*, Πρίνστον, 1995, σ. 494-519
- CAMERON 1990: Cameron A., "Two mistresses of Ptolemy philadelpus", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 31 (1990), σ. 237-311
- CAMERON 1993: Cameron A., *The Greek Anthology from Meleager to Planudes*, Οξφόρδη, 1993
- CAMERON 1995: Cameron A., *Callimachus and His Critics*, Πρίνστον, 1995
- CANTARELLA 1988: Cantarella E., *Selon la nature, l'usage et la loi. La bisexualité dans le monde antique*, Παρίσι, 1991: γαλλ. μτφρ. M. D. Porcheron, *Secondo natura: la bisessualità nel mondo antico*, Ρώμη, 1988
- CANTO 1985: Canto M., "The politics of women bodies: Reflexions on Plato", στο *The Female Body in Western Culture*, S. R. Suleiman (επιμ.), Κέμπριτζ, Μασ., 1986, σ. 339-353
- CARETTONI 1961: Carettoni G., "Il fregio figurato della basilica Emilia", *Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte*, 10 (1961), σ. 7-58
- CARTLEDGE 1993: Cartledge P., "Xenophons women": a touch of the other", στο H. D. Jocelyn & H. Hurt (επιμ.), *Tria Lustra*, Λίβερπουλ, 1993, σ. 5-14
- CASTER 1937: Caster M., "Sur l'Économique de Xénophon", στο *Melanges offerts à A.-M. Desrousseaux*, Παρίσι, 1937, σ. 49-57
- CAWKWELL 1988: Cawkwell G. L., "NOMΟΦΥΛΑΚΙΑ and the Areopagus", *Journal of Hellenic Studies*, 108 (1988), σ. 1-12
- CECCARELLI 1998: Ceccarelli P., *La pirrica nell'antichità greco-romana. Studi sulla danza armata*, Πίζα-Ρώμη, 1998
- CECCARELLI 2004: Ceccarelli P., "Dancing the pyrrhiche in Athens", στο *Music and the Muses: the Culture of Mousike in the Classical Athenian City*, P. Murray & P. Wilson (επιμ.), Οξφόρδη 2004, σ. 90-117
- CHANTRAINE 1968, Chantraine P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Παρίσι, 1968, επανέκδ. 1999
- CHASSIGNET 1996: Chassignet M. (επιμ.), *L'annalistique romaine*, I, Παρίσι 1996
- CHAUSSON & INGLEBERT 2003: Chausson F. & Inglebert H., *Costume et société dans*

- l'Antiquité et le haut Moyen Âge*, Παρίσι, 2003
- CLAASSEN 1998: Claassen J. M., "The familiar other: the pivotal role of women in Livy's narrative of political development in early Rome", *Acta Classica*, XLI (1998), σ. 71-103
- CLARK 1956: Clark K., *The Nude: A Study in Ideal Form*, Πρίστον, 1956
- COLDSTREAM 1993: Coldstream J. N., "Mixed marriages at the frontiers of the early Greek World", *Oxford Journal of Archaeology*, 12.1 (1993), σ. 89-107
- COLE 2004: Cole S. G., *Landscapes, Gender and Ritual Space*, Μπέροκλεϊ, 2004
- COLIN 2002: Colin E., "Les prêtresses indigènes dans l'Égypte hellénistique et romaine: une question à la croisée des sources grecques et égyptiennes", στο MELAERTS & MOOREN 2002, σ. 41-122
- COLLARD κ. ά. 1995: Collard M. C. κ. ά., *Euripides Selected Fragmentary Plays with Introduction, Translations and Commentaries*, Warminster, 1995
- COLLART 1969: Collart J., "À propos de Tite-Live, 1, 13, 1-3", στο *Hommages à Marcel Renard*, I, Βρυξέλες, 1969, σ. 250-255
- CONSTANTINIDOU 1998: Constantinidou S., "Dionysiac elements in Spartan cult dances", *Phoenix*, 52 (1998), σ. 15-30
- COOPER 2002: Cooper J., "Buddies in Babylonia: Gilgamesh, Enkidu and Mesopotamian homosexuality", στο *Riches Hidden in Secret Places. Ancient Near Eastern Studies in Memory of Thorkild Jacobsen*, T. Abusch (επιμ.), Winona Lake, 2002, σ. 73-85
- CORBIN 1987: Corbin A., "Coulisses", στο ARIÈS & DUBY 1985-1987, τόμ. 4, σ. 383-562
- CORBIN 2005: Corbin A. (επιμ.), *Histoire du corps*, τόμ. 2, *De la Revolution à la Grande Guerre*, Παρίσι, 2005
- COTTIAS κ. ά. 2004-2005: Cottias M. κ. ά., "Entre doutes et engagements: un arrêt sur image à partir de l'histoire des femmes", *CLIO, Histoire, femmes et sociétés*, 20 (2004), σ. 231-260. Η συνέχεια της μελέτης δημοσιεύτηκε στο *CLIO, Histoire, femmes et sociétés*, 21 (2005), σ. 281-296
- COURBIN 1982: Courbin P., *Qu'est-ce que l'archéologie?*, Παρίσι, 1982
- COUVENHES & LEGRAS 2006: Couvenhes J.-C. & Legras B., *Transferts culturels et politique dans le monde hellénistique*, Παρίσι, 2006
- COUVENHES & MILANESI 2007: Couvenhes J.-C. & Milanesi S., *Individus, groupes et politique à Athènes de Solon à Mithridate*, Τουρ, 2007
- CRAWFORD 1974: Crawford M., *Roman Republican Coinage*, Κέμπριτζ, 1974
- CRIELAARD 1998: Crielaard J. P., "Cult and death in early 7th century Euboea. The aristocracy and the polis", στο *Nécropoles et pouvoir. Idéologies, pratiques et interprétations*, S. Marchegay, M.-Th. Le Dinahet & J. F. Salles (επιμ.), Λυών-Παρίσι-Αθήνα, 1998, σ. 43-58
- CRIPPA 1999: Crippa S., "Entre vocalité et écriture", στο *Zwischen Krise und Alltag: Antike Religionen im Mittelmeerraum*, Ch. Batsch, U. Egelhaaf-Gaiser & R. Stepper (επιμ.), Στουτγάρδη, 1999, σ. 95-110

- CULHAM 1982: Culham P., "The lex Oppia", *Latomus*, XLI (1982), σ. 786-793
- CUNNINGHAM 1997: Cunningham G., "Deliver me from Evil". *Mesopotamian Incantations 2500-1500 BC*, Πώμη, 1997
- CUSSET 2003: Gusset F., *French Theory, Foucault, Derrida, Deleuze & C^{ie} et les mutations de la vie intellectuelle aux États-Unis*, Παρίσι, 2003
- DAUPHIN κ. ά. 1986: Dauphin C. κ. ά., "Culture et pouvoir des femmes: essai d'historiographie", *Annales ESC*, Μάρτιος-Απρίλιος 1986, αριθμ. 2, σ. 271-293
- DAUX 1971: Daux G., "Le serment des éphèbes athéniens", *Revue des études grecques*, 84 (1971), σ. 370-383
- DAVIDSON 1997: Davidson J. N., *Courtesans and Fishcakes. The Consuming Passions of Classical Athens*, Λονδίνο, 1997
- DEAN-JONES 1994: Dean-Jones L., *Women's Bodies in Classical Greek Science*, Οξφόρδη, 1994
- DEBORD 1982: Debord P., *Aspects sociaux et économiques de la vie religieuse dans l'Anatolie gréco-romaine*, Leiden, 1982
- DELACROIX κ. ά. 1999: Delacroix C. κ. ά., *Les courants historiques en France, XIV^e-XIX^e siècle*, Παρίσι, 1999
- DELAUVAUD-ROUX 1993: Delavaud-Roux M.-H., *Les danses armées en Grèce ancienne*, Aix-en-Provence, 1993
- DELCOURT 1938: Delcourt M., *Stérilités mystérieuses et naissances maléfiques dans l'Antiquité classique*, Λιέγη, 1938
- DELCOURT 1958: Delcourt M., *Hermaphrodite. Mythes et rites de la bisexualité dans l'Antiquité classique*, Παρίσι, 1958
- DEMAND 2002: Demand N., "Gender studies and history: participation and power", στο BURSTEIN κ. ά. 2002, σ. 32-43
- DEMANGE 1997: Demange X., "Nu et nudité: le nu devant la loi", στο AUBENAS 1997, σ. 38-41
- DENOYELLE 1997: Denoyelle M., *Le cratère des Niobides*, Παρίσι, 1997
- DES BOUVRIE 1990: Des Bouvrie S., *Women in Greek Tragedy: an Anthropological Approach*, Όσλο, 1990
- DETIENNE 1967: Detienne M., *Les maîtres de vérité dans la Grèce archaïque*, Παρίσι, 1967, επανέκδ. 2006
- DETIENNE 1973: Detienne M., "L'olivier: un mythe politico-religieux" (1970), στο FINLEY 1973, σ. 293-306
- DETIENNE 1979: Detienne M., "Violentes Eugénies". En pleines Thesmophories: des femmes couvertes de sang", στο *La cuisine du sacrifice en pays grec*, M. Detienne & J.-P. Vernant (επιμ.), Παρίσι, 1979, σ. 183-214
- DETIENNE & SISSA 1989: Detienne M. & Sissa G., *La vie quotidienne des dieux grecs*, Παρίσι, 1989
- DETIENNE & VERNANT 1968: Detienne M. & Vernant J.-P., *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Παρίσι-Χάγη, 1968

- DI BENEDETTO 1986: Di Benedetto V., *Il medico e la malattia. La scienza di Ippocrate*, Τορίνο, 1986
- DIEPGEN 1937: Diepgen P., *Die Frauenheilkunde der alten Welt*, Μόναχο, 1937
- DÍEZ PLATAS 2006: Díez Platas F., “Nominativo plural: iconografía de los grupos femeninos en los inicios del arte de la polis”, στο D. Plácido, M. Valdés, F. Echevarría & M. Y. Mondes (επιμ.), *La construcción ideológica de la ciudadanía*, Μαδρίτη, 2006, σ. 109-127
- DILLON 2002: Dillon M., *Girls and Women in Classical Greek Religion*, Λονδίνο-Ν. Υόρκη, 2002
- DOBIAS-LALOU 1997: Dobias-Lalou C., “Suppliants ou revenants dans la grande loi sacrée de Cyrène?”, *Lalies*, 17 (1997), σ. 262-270
- D’ONOFRIO 1998: D’Onofrio A. M., “Oikoi, généalogie et monuments: réflexions sur le système de dédicaces dans l’Attique archaïque”, στο *Public et privé en Grèce ancienne*, P. Schmitt Pantel & F. de Polignac (επιμ.), *Ktéma*, 23 (1998), σ. 103-123
- DONTAS 1983: Dontas G. S., “The true Aglaurion”, *Hesperia*, 52 (1983), σ. 46-63
- DOVER 1974: Dover K. J., *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Οξφόρδη, 1974
- DOVER 1978: Dover K. J., *Greek Homosexuality*, Λονδίνο, 1978 (γαλλ. μτφρ. S. Saïd: *Homosexualité grecque*, Γκρενόμπλ, 1982)
- DOVER 2002: Dover K. J., “Two women of Samos”, στο *The Sleep of Reason. Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, Nussbaum M. C. & Sihvola J. (επιμ.), Σικάγο, 2002, σ. 222-228
- DOWNES 2004: Downes L. L., *Writing Gender History*, Λονδίνο, 2004
- DUBOIS 1982: DuBois P., *Centaur and Amazons. Women and the Pre-History of the Great Chain of Being*, Ann Arbor, 1982
- DUBOIS 1993: DuBois P., “Sowing the bodies: metaphors of the female body in ancient Greece”, στο *Ritual, Power and the Body*, C. N. Seremetakis (επιμ.), Ν. Υόρκη, 1993, σ. 81-93
- DUBOIS 1995: DuBois L., “Une nouvelle inscription archaïque de Sélinonte”, *Revue de philologie*, 69 (1995), σ. 127-144
- DUBY & PERROT 1991-1992: Duby G. & Perrot M., *Histoire des femmes en Occident*, 5 τόμοι, Παρίσι, 1991-1992 (επανέκδ. Παρίσι, 2002)
- DUBY & PERROT 1991: Duby G. & Perrot M., “Écrire l’histoire des femmes”, στο SCHMITT PANTEL 1991, σ. 8-18
- DUMÉZIL 1979: Dumézil G., *Mariages indo-européens*, Παρίσι, 1979
- DUPOUY 2006: Duplouy A., *Le prestige des élites. Recherches sur les modes de reconnaissance sociale en Grèce ancienne*, Παρίσι, 2006
- DUPONT 1994: Dupont F., *L’invention de la littérature. De l’ivresse grecque au livre latin*, Παρίσι, 1994
- DUPONT & ÉLOI 2001: Dupont F. & Éloi T., *L’érotisme masculin dans la Rome antique*, Παρίσι, 2001

- DURAND 1987: Durand J.-M., *La femme dans le Proche-Orient antique. XXXIII^e Rencontre assyriologique internationale* (Παρίσι, 7-10 Ιουλίου 1986), J.-M. Durand (επιμ.), Παρίσι, 1987
- ELLINGER 2005: Ellinger P., *La fin des maux. D'un Pausanias à l'autre*, Παρίσι, 2005
- EspacesTemps *Les Cahiers – CLIO* 2005: *Les voies traversières de Nicole Loraux: une helléniste à la croisée des sciences sociales*, EspacesTemps *Les Cahiers – CLIO*, 87/88, Παρίσι, 2005
- ÉTIENNE 2004: Étienne R., *Athènes, espaces urbains et histoire. Des origines à la fin du III^e siècle ap. J.-C.*, Παρίσι, 2004
- EVANS 1992: Evans J. D., *The Art of Persuasion*, Ann Arbor, 1992
- FARGE 1983: Farge A., “Dix ans d’histoire des femmes en France”, *Le Débat*, αριθμ. 23, 1983, σ. 161-166
- FASSIN 2002: Fassin E., “Genre et sexualité, des langages de pouvoir”, *Revue européenne d’histoire sociale*, 3 (2002), σ. 60-64
- FAUSTO-STERLING 2000: Fausto-Sterling A., “The five sexes, revisited”, *The Sciences* (Ιούλιος/Αύγουστος 2000), γαλλ. μτφρ. Philippe Brenier, “La fin programmée du dimorphisme sexuel”, *La Recherche*, 6 (2001-2002), σ. 58-62
- FEMENÍAS 1994: Femenías M. L., “Mujer y jerarquía sexual en Aristóteles”, στο *Conceptualización de lo femenino en la filosofía antigua*, E. Pérez Sedeño (επιμ.), Μαδρίτη, 1994, σ. 65-77
- FERRARI 2002: Ferrari G., *Figures of Speech. Men and Maidens in Ancient Greece*, Σικάγο-Λονδίνο, 2002
- FERRARY 1982: Ferrary J.-L., “Le idee politiche a Roma nell’epoca repubblicana”, στο *Storia delle idee politiche economiche e sociali*, I, *L’antichità classica*, L. Firpo (επιμ.), Τορίνο, 1982, σ. 723-804
- FINE 1984: Fine A., “À propos du trousseau, une culture féminine ?”, στο *Une histoire des femmes est-elle possible?*, Παρίσι, 1984, σ. 155-188
- FINE 2002: Fine A., “Histoire des femmes et anthropologie des sexes. Poursuite du débat ouvert en 1986”, *CLIO, Histoire, femmes et sociétés*, 16 (2002), σ. 145-166
- FINLEY 1965: Finley M. L., “The silent women of Rome”, στο McClure 2002, σ. 147-156 (αναδημοσίευση από το *Horizon*, 7 (1965), σ. 57-64)
- FINLEY 1973: Finley M. I. (επιμ.), *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Παρίσι-Χάγη, 1973
- FOLEY 1985: Foley H., *Ritual Irony. Poetry and Sacrifice in Euripides*, Ithaca, 1985
- FOLEY 2001: Foley H., *Female Acts in Greek Tragedy*, Πρίνστον-Οξφόρδη, 2001
- FONT-RÉAULX 2005: Font-Réaulx D. de, *Dans l’atelier*, Παρίσι, 2005
- FOREST 1960: Forest W. G., “Themistocles and Argos”, *Classical Quarterly*, 5 (1960), σ. 221-230
- FOUCAULT 1976: Foucault M., *Histoire de la sexualité*, τ. 1, *La volonté de savoir*, Παρίσι, 1976.
- FOUCAULT 1984a: Foucault M., *Histoire de la sexualité*, τ. 2, *L’usage des plaisirs*,

Παρίσι, 1984

- FOUCAULT 1984b: Foucault M., *Histoire de la sexualité*, τ. 3, *Le souci de soi*, Παρίσι, 1984
- FOUGEYROLLAS-SCHWEBEL κ. ά. 2003: Fougeyrollas-Schwebel D. κ. ά., *Le genre comme catégorie d'analyse*, Παρίσι, 2003
- FOXHALL 1989: Foxhall L., "Household, gender and property in classical Athens", *Classical Quarterly*, 39 (1989), σ. 22-44
- FOXHALL 1995: Foxhall L., "Women's ritual and man's work", στο *Women in Antiquity: New Assessments*, R. Hawley & B. Levick (επιμ.), Λονδίνο-New York, 1995, σ. 97-110
- FOXHALL 1996: Foxhall L., "The law and the lady: women and legal proceedings in classical Athens", στο *Greek Law in its political Setting: Justifications not Justice*, L. Foxhall & A. D. E. Lewis (επιμ.), Οξφόρδη, 1996, σ. 133-154
- FOXHALL & SALMON 1998a: Foxhall L. & Salmon J., *Thinking Men Masculinity and its Self-representation in the Classical Tradition*, Λονδίνο-N. Υόρκη, 1998
- FOXHALL & SALMON 1998b: Foxhall L. & Salmon J., *When Men Where Men: Masculinity, Power and Identity in Classical Antiquity*, Λονδίνο-N. Υόρκη, 1998
- FOXHALL & STEARS 2000: Foxhall L. & Stears K., "Redressing the balance: Dedications of clothing to Artemis and the order of life stages", στο M. Donald & L. Hurcombe (επιμ.), *Gender and Material Culture in Historical Perspective*, N. Υόρκη, 2000, σ. 3-16
- FRAISSE & PERROT 1991: Fraisse G. & Perrot M., "Ordres et libertés", στο DUBY & PERROT 1991-1992, σ. 11-18
- FRAZIER 1996: Frazier F., *Histoire et Morale dans les Vies parallèles de Plutarque*, Παρίσι, 1996, τόμ. 4, σ. 11-18 (έκδ. 2002)
- FREI-STOLBA κ. ά. 2003: *Les femmes antiques entre sphere publique et sphere privée*, Frei-Stolba R., Bielman A., Bianchi O. (επιμ.), Βέρνη, 2003
- FRIEDRICH 1938: Friedrich G., "κῆρυξ (ιεροκῆρυξ), κηρύσσω, κήρυγμα", *Theologisches Wörterbuch zum neuen Testament*, III, Στουτγάρδη, 1938, σ. 682-717
- FRISK 1960-70: Frisk H., *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, Χαϊδελβέργη, 1960-1970
- FRONTISI-DUCROUX 1997: Frontisi-Ducroux F., "L'œil et le miroir", στο FRONTISI-DUCROUX & VERNANT 1997, σ. 51-250
- FRONTISI-DUCROUX 1998: Frontisi-Ducroux F., "Le sexe du regard", στο *Les mystères du gynécée*, P. Veyne, F. Lissarrague, F. Frontisi-Ducroux (επιμ.), Παρίσι, 1998, σ. 199-276
- FRONTISI-DUCROUX 2003: Frontisi-Ducroux F., *L'homme-cerf et la femme araignée*, Παρίσι, 2003
- FRONTISI-DUCROUX 2004: Frontisi-Ducroux F., "Images grecques du féminin: tendances actuelles de l'interprétation", *CLIO, Histoire, femmes et sociétés*, 19 (2004), σ. 135-147

- FRONTISI-DUCROUX & LISSARRAGUE 1998: Frontisi F. & Lissarrague F., "Signe, objet, support: regard privé, regard public", στο F. de Polignac & P. Schmitt Pantel, *Public et privé en Grèce ancienne*, *Ktéma*, 23 (1998), σ. 137-144
- FRONTISI-DUCROUX & LISSARRAGUE 2001: Frontisi-Ducroux F. & Lissarrague F., "Corps féminin, corps virginal: images grecques", στο *Le corps des jeunes filles de l'Antiquité à nos jours*, L. Bruit-Zaidman κ. ά. (επιμ.), Παρίσι, 2001, σ. 51-61
- FRONTISI-DUCROUX & VERNANT 1997: F. Frontisi-Ducroux & J.-P. Vernant, *Dans l'œil du miroir*, Παρίσι, 1997
- GALSTER 2004: Galster L., "Les chemins du féminisme entre la France et les États-Unis (1947-2000)", στο *Intellectuelles. Du genre en histoire des intellectuelles*, N. Racine & M. Trebitsch (επιμ.), Παρίσι, 2004, σ. 245-258
- GARDEY & LÖWY 2000: D. Gardey & I. Löwy (επιμ.), *L'invention du naturel. Les sciences et la fabrication du féminin et du masculin*, Παρίσι, 2000
- GARLAN 1974: Garland Y., *Recherches de poliorcétique grecque*, Παρίσι, 1974
- GAY 1986: Gay P., *Erziehung der Sinne. Sexualität im bürgerlichen Zeitalter*, Μόναχο, 1986
- GAY 1989: Gay P., *Freud. Eine Biographie für unsere Zeit*, Φραγκφούρτη, 1989
- GAY 1999: Gay P., *Bürger und Bohème. Kunstkriege des 19. Jahrhunderts*, Μόναχο, 1999
- GAY 2002: Gay P., *Das Zeitalter des Doktor Arthur Schnitzler. Innenansichten des 19. Jahrhunderts*, Φραγκφούρτη, 2002
- GEORGOUDI 1993: Georgoudi S., "Lysimachè, la prêtresse", στο LORAUX 1993, σ. 167-214
- GERNET 1968: Gernet L., "La notion mythique de la valeur en Grèce", στο *Anthropologie de la Grèce antique*, Παρίσι, 1968, σ. 93-137
- GERNIG 2002: K. Gernig (επιμ.), *Nacktheit. Ästhetische Inszenierungen im Kulturvergleich*, Κολονία, 2002
- Gérôme et Goupil 2000: *Gérôme et Goupil* (catalogue de l'exposition, Bordeaux, musée Goupil, 12 octobre 2000-14 janvier 2001), Παρίσι-Μπορντό, 2000
- GHERCHANOC 2003: Gherchanoc F., "Les atours féminins des hommes: quelques représentations du masculin/féminin dans le monde grec antique. Entre initiation, ruse, séduction et grotesque, surpuissance et déchéance", *Revue historique*, CCCV/4 (2003), σ. 739-791
- GINI 1992-1993: Gini A., "The manly intellect of his wife: Xenophon *Oeconomicus*, VII", *Classical World*, 86 (1992-1993), σ. 483-486
- GINOUVÈS 1962: Ginouvès R., *Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l'Antiquité grecque*, Παρίσι, 1962
- GIRARD 1983: Girard M.-Ch., "La femme dans le *corpus* hippocratique", *Cahiers des études anciennes*, XV (1983), σ. 69-80
- GLASSNER 2002: Glassner J.-J., "Polygynie ou prostitution: une approche comparative de la sexualité masculine", στο PARPOLA & WHITING 2002, σ. 151-164

- GODELIER 1982: Godelier M., *La production des grands hommes*, Παρίσι, 1982
- GODELIER 2005: Godelier M., “Femmes, sexe ou genre?”, στο MARUANI 2005
- GOFF 1995: Goff B., “Aithra at Eleusis”, *Helios*, 22 (1995), σ. 65-78
- GOFF 2004: Goff B., *Citizen Bacchae. Women’s Ritual Practice in Ancient Greece*, Μπέρκλεϊ, 2004
- GOLDHILL 1984: Goldhill S., *Language, Sexuality, Narrative: The Oresteia*, Κέμπριτζ, 1984
- GOLDHILL 1992: Goldhill S., *The Oresteia*, Κέμπριτζ, 1992
- GOODNICK WESTENHOLZ 1990: Goodnick Westenholz J., “Towards a new conceptualization of the female role in Mesopotamian society”, *Journal of the American Oriental Society*, 110 (1990), σ. 510-521
- GOULLAKI-VOUTIRA 1996: Goulaki-Voutira A., “Pyrrhic dance and female pyrrhic dancers”, *Revue internationale d’iconographie musicale, Newsletter*, XXI, 1 (1996), σ. 3-12
- GOUREVITCH 1992: Gourevitch D., “Les lectures hippocratiques de Soranos d’Éphèse dans son traité *Des maladies des femmes*”, στο LÓPEZ FÉREZ 1992, σ. 597-598
- GOUREVITCH κ. ά. 1994: Gourevitch D. κ. ά. (επιμ.), *Hippocrate. De l’art medical*, Παρίσι, 1994
- GOUREVITCH 1999: Gourevitch D., “La sexualité dans l’Antiquité. Essai à propos de publications récentes”, *Antiquité classique*, 68 (1999), σ. 331-334
- GOURMELEN 2004: Gourmelen L., *Kékrops, le Roi-Serpent. Imaginaire athénien, représentations de l’humain et de l’animalité en Grèce ancienne*, Παρίσι, 2004
- Gow et PAGE 1965: *The Greek Anthology, Hellenistic Epigrams*, έκδοση (τόμ. 1) και σχόλια (τόμ. 2): A. S. F. Gow & D. L. Page, Κέμπριτζ, 1965
- GRAF 1984: Graf F., “Women, war and warlike divinities”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 55 (1984), σ. 245-254
- GRAHAM 1984: Graham A. J., “Religion, women and Greek colonization”, στο *Religione e Città nel mondo antico, Atti XI* (1981), Ρώμη, 1984, σ. 294-314
- GREEN 1981: Green J. R., *Antiquities: A Description of the Classic Department Museum in the Australian National University, Canberra*, Καμπέρα, 1981
- GREENFIELD-SANDERS 2005: Greenfield-Sanders T., *XXX. 30 Porn-star portraits*, Ν. Υόρκη-Βοστώνη, 2005
- GRIFFITH 2001: Griffith M., “Antigone and her sister(s): embodying women in Greek tragedy”, στο LARDINOIS & McCLURE 2001, σ. 117-137
- GRILLET 1975: Grillet B., *Les femmes et les fards dans l’Antiquité grecque*, Λυών, 1975
- GROSZ 1987: Grosz K., “Daughters adopted as sons at Nuzi and Emar”, στο DURAND 1987, σ. 81-86
- GUTZWILLER 1998: Gutzwiller K. J., *Poetic Garlands. Hellenistic Epigrams in Context*, Μπέρκλεϊ, 1998
- GUZZO 2004: Guzzo P. G., “Ornamenti personali preziosi dalla necropoli di Pithecusa”, στο *L’artisanat métallurgique dans les sociétés anciennes en Méditerranée occiden-*

- tale*, A. Lehoërff (επιμ.), Πώμη, 2004 (École française de Rome, 332), σ. 77-102
- HALDANE 1965: Haldane J., "A scene in the *Thesmophoriazusae* (295-371)", *Philologus*, 109 (1965), σ. 39-46
- HALES 2003: Hales S., *The Roman House and Social Identity*, Κέμπριτζ, 2003
- HALL 1997: Hall J. M., *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Κέμπριτζ, 1997
- HALLETT & SKINNER 1997: Hallett J. P. & Skinner M. B. (επιμ.), *Roman Sexualities*, Πρίνστον, 1997
- HALPERIN κ. ά. 1989: Halperin D. M. κ. ά. (επιμ.), *Before Sexuality. The Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*, Πρίνστον, 1989
- HALPERIN 1990: Halperin D. M., *One Hundred Years on Homosexuality*, Λονδίνο-N. Υόρκη, 1990 (γαλλ. μτφρ. I. Châtelet: *Cent ans d'homosexualité et autres essais sur l'amour grec*, Παρίσι, 2000)
- HALPERIN 1998: Halperin D. M., "Forgetting Foucault", *Representations*, 63 (1998), σ. 93-120, γαλλ. μτφρ. I. Châtelet, *Oublier Foucault. Mode d'emploi*, Παρίσι, 2004
- HALPERIN 2002: Halperin D. M., *How to Do the History of Homosexuality*, Σικάγο, 2002
- HANSON 1992a: Hanson A. E., "The logic of the gynecological prescriptions", στο LÓPEZ FÉREZ 1992, σ. 235-250
- HANSON 1992b: Hanson A. E., "Conception, gestation, and the origin of female nature in the *Corpus Hippocraticum*", *Helios*, XIX, 1-2 (1992), σ. 31-71
- HARRIS 1993: Harris R., "Gendered old age in Enuma Elish", στο *The Tablet and the Scroll. Near Eastern Studies in Honor of William W. Hallo*, M. E. Cohen, D. C. Snell & D. B. Weisberg (επιμ.), Bethesda, 1993, σ. 111-115
- HARTMANN 2002: Hartmann E., *Heirat, Hetärentum und Konkubinat im klassischen Athen*, Φραγκφούρτη, 2002
- HARTOG 1980: Hartog F., *Le miroir d'Hérodote, Essai sur la représentation de l'autre*, Παρίσι, 1980
- HARVEY 2003: Harvey R., "L'étrange mot d'... *queer*", *Queer: Repenser les identités*, *Rue Descartes*, 40 (2003), σ. 27-35
- HAZZARD 2000: Hazzard R. A., *Imagination of a Monarchy: Studies in Ptolemaic Propaganda*, Τορόντο, 2000
- HENDERSON 1975: Henderson J., *The Maculate Muse. Obscene Language in Attic Comedy*, Λονδίνο, 1975
- HÉRITIER 1996: Hérítier F., *Masculin/Féminin. I. La pensée de la différence*, Παρίσι, 1996
- HÉRITIER 2002: Hérítier F., *Masculin/Féminin. II. Dissoudre la hiérarchie*, Παρίσι, 2002
- HEYNE 1787: Heyne Ch. G., "Legum Charondae Fragmenta. Sectio tertia", στο *Opuscula Academica*, II, Γοττίγχη, 1787
- HIGONNET 1987: Higonnet A., "Femmes et images. Représentations", στο ARIÈS & DUBY 1985-1987, τόμ. 4, σ. 335-386

- HODDER 1986: Hodder I., *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology*, 3η έκδοση, 2003, Κέμπριτζ
- HODKINSON 2000: Hodkinson S., *Property and Wealth in Classical Sparta*, Λονδίνο-Swansea, 2000
- HODOS 1999: Hodos T., "Intermarriage in the western Greek colonies", στο *Oxford Journal of Archeology*, 18, 1 (1999), σ. 61-78
- HOFFMANN 1990: Hoffmann G., *Le châtement des amants dans la Grèce classique*, Παρίσι, 1990
- HOFFMANN 1992: Hoffmann G., *La jeune fille, le pouvoir et la mort dans l'Athènes classique*, Παρίσι, 1992
- HÖLKEKAMP 1995: Hölkeskamp K. J., "Oratoris maxima Scaena", στο *Demokratie in Rome? Die Rolle des Volkes in der römischen Republik*, M. Jehne (επιμ.), Στουτγάρδη, 1995, σ. 11-49
- HORDER 2002: Horder J. H. (επιμ.), *The Fragments of Timotheus of Milet*, Οξφόρδη, 2002
- HOUBRE 1997: Houbre G., *La discipline de l'amour. L'éducation sentimentale des filles et des garçons à l'âge du romantisme*, Παρίσι, 1997
- HOUBY-NIELSEN 1995: Houby-Nielsen, S., "Burial language" in Archaic and Classical Keramikos", στο *Proceedings of the Danish Institute at Athens*, 1 (1995), σ. 129-191
- HOUBY-NIELSEN 1996: Houby-Nielsen S., "Women and the formation of the Athenian city-state. The evidence of burial customs", *Métis*, 11 (1996), σ. 233-260
- HUMBERT 1990: Humbert M., "L'individu, l'État. Quelle stratégie pour le mariage classique?", στο *Parenté et stratégie familiale dans l'Antiquité romaine*, J. Andreau & M. Bruhns (επιμ.), Ρώμη, 1990, σ. 173-198
- HUMPHREYS 1983: Humphreys S., *The Family, Women and Death: Comparative Studies*, Λονδίνο, 1983
- HUPFLOHER 2000: Hupfloher A., *Kulte im kaiserzeitlichen Sparta. Eine Rekonstruktion anhand der Priesterämter*, Βερολίνο, 2000
- HUTCHINSON 1988: Hutchinson G. O., *Hellenistic Poetry*, Οξφόρδη, 1988
- IRIARTE 1986: Iriarte A., *Parole énigmatique, parole féminine. À propos du langage figuré et de quelques figures de l'énigme dans la tradition grecque*, διδ. διατρ. EHESS, 1986
- IRIARTE 1990: Iriarte A., *Las redes del enigma. Voces femeninas en el pensamiento griego*, Μαδρίτη, 1990
- IRIARTE 2001: Iriarte A., "Fronteras intramuros en el Económico de Jenofonte", στο *Fronteras e identidad en el mundo griego antiguo*, P. López Barja & S. Reboresda (επιμ.), Saint-Jacques-de-Compostelle, 2001, σ. 267-279
- IRIARTE 2002a: Iriarte A., *De Amazonas a ciudadanos. Pretexto ginococrático y patriarcado en la antigua Grecia*, Μαδρίτη, 2002
- IRIARTE 2002b: Iriarte A., "Los trabajos y las noches de las antiguas griegas", στο *TIMHΣ*

- CARIN. *Homenaje al Profesor P.A. Gainzarain*, Vitoria, 2002, σ. 171-180
- IRIARTE 2003: Iriarte A., "El ciudadano al desnudo y los seres encubiertos", *Veleia*, 20 (2003), σ. 273-296
- JAEGER 1997: Jaeger M., *Livy's Written Rome*, Ann Arbor, 1997
- JAMESON κ. ά. 1993: Jameson M., Jordan D., Kotansky R., *A Lex Sacra from Selinous*, Durham, 1993 (GRBM 11)
- JEHNE 2000: Jehne M., "Jovialität und Freiheit", στο *Mos Maiorum*, B. Linke & M. Stemmler (επιμ.), Στουτγάρδη, 2000, σ. 207-235
- JOHNSON 1994: Johnson L., "L'influence du voyage sur l'art de Delacroix", στο *Delacroix. Le voyage au Maroc* (catalogue de l'exposition organisée par l'Institut du monde arabe, 27 septembre 1994-15 janvier 1995), Παρίσι, 1994, σ. 112-125
- JOLY 1966: Joly R., *Le niveau de la science hippocratique*, Παρίσι, 1966
- JOSHEL & MURNAGHAN 1998: Joshel S. R. & Murnaghan S. (επιμ.), *Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations*, Λονδίνο-Ν. Υόρκη, 1998
- JOSHEL 2002: Joshel S. R., "The body female and the body politic", στο *Sexuality and Gender in the Classical World*, L. McClure (επιμ.), Οξφόρδη, 2002, σ. 163-187
- JOUAN 1981: Jouan F., "L'évocation des morts dans la tragédie grecque", *Revue de l'histoire des religions*, 198/4 (1981), σ. 403-421
- JOUANNA 1992: Jouanna J., *Hippocrate*, Παρίσι, 1992
- KAISER 1989: Kaiser R., "Josef von Hammer-Purgstall. Sprachknabe, Diplomat, Orientalist", στο G. Sievernich-H. Budde, *Europa und der Orient 800-1900*, Βερολίνο, 1989
- KARAKASI 2003: Karakasi K., *Archaic Korai*, Los Angeles, 2003
- KATZ 1995: Katz J. N., *The Invention of Heterosexuality*, New York, 1995, γαλλ. μτφρ. M. Oliva, É. Sokol & C. Thévenet, *l'invention de l'hétérosexualité*, Παρίσι, 2002
- KILIAN-DELMEIER 1985: Kilian-Delmeier I., "Fremde Weihungen in griechischen Heiligtümern vom 8. bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts v. Chr.", στο *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 32 (1985), σ. 215-254
- KING 1983: King H., "Bound to bleed: Artemis and Greek women", στο *Images of Women in Antiquity*, Cameron A. & Kuhrt A. (επιμ.), Λονδίνο, 1983, σ. 109-127
- KING 1998: King H., *Hippocrates' Woman. Reading the Female Body in Ancient Greece*, Λονδίνο, 1998
- KING 2000: King H., "The limits of normality in Hippocratic gynaecology", στο A. Thivel & A. Zucker (επιμ.), *La norme et le pathologique dans la collection hippocratique*, Νίκαια-Παρίσι, 2002, σ. 563-574
- KLAPISCH-ZUBER 1991: Klapisch-Zuber Ch., "Introduction", στο DUBY-PERROT 1991-1992, τόμ. 2, σ. 11-23
- KNAUER 1935: Knauer O., *Die Epigramme von Asklepiades von Samos*, διδ. διατρ. Tübingen, 1935
- KNIBIEHLER 1981: Knibiehler Y., "L'histoire au féminin", *Bulletin d'information des é-*

- tudes féminines*, ειδικό τεύχος *Les femmes et la recherche*, αριθμ. VII-VIII, 1981, σ. 59-64
- KNIBIEHLER 2005: Knibiehler Y., “Entretien réalisé par M. Dubesset et F. Thébaud”, *CLIO, Histoire, femmes et sociétés*, XXI (2005), σ. 247-268
- KONSTAN 1994: Konstan D., *Sexual Symmetry. Love in the Ancient Novel and Related Genres*, Πρίνστον, 1994
- KRAMER 1949: Kramer S. N., “Schooldays: A Sumerian composition relating to the education of a scribe”, *Journal of the American Oriental Society*, 69 (1949), σ. 199-215
- KRAMER 1975: Kramer S. N., *L’histoire commence à Sumer*, Παρίσι, 1975
- KRON 1992: Kron U., “Frauen Feste in Demeterheiligtümern: das Thesmophorion von Bitalemi”, *Archäologischer Anzeiger*, 1992, σ. 611-650
- LA PENNA 2000: La Penna A., “Le *Sabinae* di Ennio e il tema della concordia nella tragedia arcaica latina”, στο G. Manuwald (επιμ.), *Identität und Alterität in der Früh-römischen Tragödie*, Würzburg, 2000, σ. 241-254
- LACEY 1986: Lacey W. K., “Patria potestas”, στο *The Family in Ancient Rome*, B. Rawson (επιμ.), Λονδίνο, 1986, σ. 121-144
- LAFONT 1999: Lafont S., *Femmes, droit et justice dans l’Antiquité orientale. Contribution à l’étude du droit pénal au Proche-Orient ancien*, Fribourg, 1999
- LALANNE 2006: Lalanne S., *Une éducation grecque. Rites de passage et construction des genres*, Παρίσι, 2006
- LAQUEUR 1990: Laqueur T., *La fabrique du sexe. Essai sur le corps et le genre en Occident*, Παρίσι, 1992 (γαλλ. μτφρ. M. Gauthier του *Making Sex*, Harvard, 1990)
- LARDINOIS & McCLURE 2001: Lardinois A. & McClure L. (επιμ.), *Making Silence Speak. Women’s Voices in Greek Literature and Society*, Πρίνστον, 2001
- LARMOUR κ. ά. 1998: Larmour D. H. J. κ. ά. (επιμ.), *Rethinking Sexuality. Foucault and Classical Antiquity*, Πρίνστον, 1998
- LARSON 1995: Larson J., *Greek Heroine Cults*, Madison, 1995
- LARSON 2001: Larson J., *Greek Nymphs. Myth, Cult, Lore*, Οξφόρδη, 2001
- LATTE 1913: Latte K., *De Saltationibus Graecorum capita quinque*, Γκίσιεν, 1913
- LAUFER κ. ά. 2003: Laufer J. κ. ά. (επιμ.), *Le travail du genre. Les sciences sociales du travail à l’épreuve des différences de sexe*, Παρίσι, 2003
- LAURENS 1989: Laurens P., *L’abeille dans l’ambre. Célébration de l’épigramme de l’époque alexandrine à la fin de la Renaissance*, Παρίσι, 1989
- LAURENT-LAGADU 1998: Laurent-Lagadu M., “Les danses en armes féminines”, *Poikilia* (1998), σ. 27-37
- LEDUC 1991: Leduc C., “Comment la donner en mariage?”, στο SCHMITT PANTEL 1991, σ. 259-316
- LEDUC 1994-95: Leduc C., “Citoyenneté et parenté dans la cité des Athéniens”, *Métis*, IX-X (1994-1995), σ. 51-68
- LEDUC 1998a: Leduc C., “L’adoption dans la cité des Athéniens, VI^e-IV^e siècle av. J.-C.”, *Pallas*, 48 (1998), σ. 176-202

- LEDUC 1998b: Leduc C., “La représentation aristotélicienne de la *politeia* de Solon: le politique “dans” le domestique”, *Ktéma*, 23 (1998), σ. 415-422
- LEDUC 1998c: Leduc C., “Nicole Loraux, les femmes et le politique”, στο *L’histoire sans les femmes est-elle possible?*, A. M. Sohn & F. Thélamon (επιμ.), Πουέν, 1998, σ. 99-106
- LEDUC 2000-2001: Leduc C., “Mère et fils dans la cité démocratique des Athéniens”, *Quaderns Catalans de Cultura Classica*, 16-17 (2000-2001), σ. 97-118
- LEDUC 2003a: Leduc C., “Ego et ses trois soeurs (germaine, uterine, consanguine). Athènes et Sparte, VI^e-IV^e siècle avant J.-C.”, στο *Histoire, espaces et marges de l’Antiquité*, 1, *Hommages à Monique Clavel-Levêque*, Μπεζανσόν, 2003, σ. 249-291
- LEDUC 2003b: Leduc C., “Prostitution et sexualité à Athènes à l’époque classique. Autour de l’ouvrage de James N. Davidson”, *CLIO, Histoire, femmes et sociétés*, 17 (2003), σ. 137-157
- LEDUC 2005: Leduc C., “La figure du père sacrificateur de sa fille dans les rituels athéniens”, στο *La violence dans les mondes grec et romain*, J.- M. Bertrand (επιμ.), Παρίσι, 2005, σ. 271-286
- LEFKOWITZ 1993: Lefkowitz M. R., “Influential women”, στο *Images of Women in Antiquity*, Λονδίνο, 1993, σ. 49-64
- LEFKOWITZ & FANT 1982: Lefkowitz M. R. & Fant M. B., *Women Lives in Greece and Rome*, Βαλτιμόρη, 1982
- LEGRAS 1998: Legras B., *Éducation et culture dans le monde grec*, Παρίσι, 1998, επανέκδ., Παρίσι, 2002
- LEGRAS 2001: Legras B., “L’homosexualité masculine à travers les papyrus grecs d’Égypte”, στο *Symposion 1997. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, E. Cantarella & G. Thür (επιμ.), Κολονία, 2001, σ. 269-284
- LEGRAS 2006: Legras B., “L’adoption en droit hellénistique d’après les papyrus grecs d’Égypte”, στο *Parenté et société dans le monde grec, de l’Antiquité à l’âge moderne (Volos, 18-21 juin 2003)*, Bresson A. κ. ά. (επιμ.), Μπορντό, 2006, σ. 175-188
- LEGRAS 2007: Legras B., “Les testaments grecs dans le droit hellénistique: une analyse au regard de la problématique du genre”, στο *Symposion 2005 (Σαλέρο, 14-18 Σεπτεμβρίου 2005)*, E. Cantarella (επιμ.) 2007
- LEIGHTON 1999: Leighton R., *Sicily before History*, Λονδίνο, 1999
- LEMONS 1997: LEMOS A. A., “Rizari. A cemetery in Chios town”, στο *Greek Offerings. Essays on Greek Art in Honour of J. Boardman*, O. Palagia (επιμ.), Οξφόρδη, 1997, σ. 73-85
- LESKO 1989: *Women’s Earliest Records From Ancient Egypt and Western Asia*, B. S. Lesko (επιμ.), Ατλάντα, 1989
- LEUTSCH & SCHNEIDWIN 1839-51: Leutsch E. & Schneidewin F. G., *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, Göttingen (1839-1851), επανέκδ. Hildesheim, 1965-1991
- LEVI-STRAUSS 1983: Lévi-Strauss C., “Histoire et ethnologie”, *Annales ESC*, αριθμ. 6

- (Νοέμβρ.-Δεκέμβ. 1983), σ. 1217-1231
- LEWIS 1982: Lewis N., "Apharesis in Athenian Law and Custom", στο *Symposion 1977, Actes du 3^e Colloque international de droit grec et hellénistique dédiés à Hans-Julius Wolff*, J. Modrzejewski & G. Liebs (επιμ.), Κολονία-Βιέννη, 1982, σ. 161-178
- LEWIS 2002: Lewis S., *The Athenian Woman. An Iconographic Handbook*, Λονδίνο, 2002
- LION 2003: Lion B., "Un idéal de bonheur atypique, celui des guerriers et des nomades", *Estudos Orientais*, 8 (2003), σ. 13-32
- LIU GILLE 1998: Liou Gille B., *Une lecture religieuse de Tite-Live I*, Παρίσι, 1998
- LIPINCOTT 1990: Lipincott L., *Lawrence Alma-Tadema. Spring*, Μαλιμπού, Καλιφόρνια 1990
- LISSARRAGUE 1987a: Lissarrague F., "De la sexualité des satyres", *Métis*, II, 1 (1987), σ. 63-91
- LISSARRAGUE 1987b: Lissarrague F., *Un flot d'images. Une esthétique du banquet grec*, Παρίσι, 1987
- LISSARRAGUE 1990: Lissarrague F., *L'autre guerrier. Archers, peltastes, cavaliers dans l'imagerie attique*, Παρίσι, 1990
- LISSARRAGUE 1991: Lissarrague F., "Femmes au figuré", στο SCHMITT PANTEL 1991, σ. 159-250
- LISSARRAGUE 1995: Lissarrague F., "Women, boxes, containers: some signs and metaphors", στο *Pandore. Women in Classical Greece*, E. D. Reeder (επιμ.), Πρίνστον, 1995, σ. 91-100
- LISSARRAGUE 1998: Lissarrague E., "Images du gynécée", στο *Les mystères du gynécée*, P. Veyne, F. Lissarrague & F. Frontisi (επιμ.), Παρίσι, 1998, σ. 157-178
- LISSARRAGUE 1999: F. Lissarrague, *Vases grecs. Les Athéniens et leurs images*, Παρίσι, 1999
- LITTRÉ 1839-1861: Littré É., *Œuvres complètes d'Hippocrate*, 10 τόμ., Παρίσι, 1839-1861
- LIVENTHAL 1985: Liventhal V., "What goes on among the women? The settings of some attic vase paintings of the fifth century BC", *Analecta Romana Instituti Danaci*, 14 (1985), σ. 37-52
- LIVERSIDGE & EDWARDS 1996: Liversidge M. & Edwards C., *Imagining Rome. British Artists and Rome in the Nineteenth Century*, Λονδίνο, 1996
- LLEWELLYN-JONES 2002: Llewellyn-Jones L. (επιμ.), *Women's Dress in the Ancient Greek World*, Λονδίνο, 2002
- LLEWELLYN-JONES 2003: Llewellyn-Jones L. (επιμ.), *Aphrodite's Tortoise. The Veiled Woman of Ancient Greece*, Swansea, 2003
- LLOYD 1966: Lloyd G. E. R., *Polarity and Analogy. Two Types of Argumentation in Early Greek Thought*, Κέμπριτζ, 1966
- LLOYD 1983: Lloyd G. E. R., *Science, Folklore and Ideology. Studies in the Life Science*

- in Ancient Greece*, Λονδίνο, 1983
- LONIS 1979: Lonis R., *Guerre et religion en Grèce à l'époque classique*, Μπεζανσόν-Παρίσι, 1979
- LONSDALE 1993: Lonsdale S. H., *Dance and Ritual Play in Greek Religion*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, 1993
- LÓPEZ FÉREZ 1992: J. A. López Férez (επιμ.), *Tratados hipocraticos. Estudios acerca de su contenido, forma e influencia*, Μαδρίτη, 1992
- LORAU 1981a: Loraux N., *Les enfants d'Athènes. Idées athéniennes sur la citoyenneté et la division des sexes*, Παρίσι, 1981 (2η έκδοση 1990)
- LORAU 1981b: Loraux N., *L'invention d'Athènes. Histoire de l'oraison funèbre dans la "cité classique"*, Παρίσι, 1981 (επανέκδ. Παρίσι, 1993)
- LORAU 1981c: Loraux N., "Le lit, la guerre", *L'Homme*, 21 (1981), σ. 37-67, επανέκδ. LORAU 1989, σ. 29-53.
- LORAU 1985a: Loraux N., "La cité, l'historien, les femmes", *Pallas*, 32 (1985), σ. 7-39
- LORAU 1985b: Loraux N., *Façons tragiques de tuer une femme*, Παρίσι, 1985
- LORAU 1986: Loraux N., "Repolitiser la cité", *L'Homme*, 97-98 (1986), σ. 239-254· το άρθρο αναδημοσιεύτηκε με μικρές αλλαγές στο Loraux N., *La cité divisée. L'oubli dans la mémoire d'Athènes*, Παρίσι, 1997, σ. 41-58
- LORAU 1989, Loraux N., *Les expériences de Tirésias*, Παρίσι, 1989
- LORAU 1990: Loraux N., *Les mères en deuil*, Παρίσι, 1990
- LORAU 1991: Loraux N., "Qu'est-ce qu'une déesse?", στο SCHMITT PANTEL 1991, σ. 31-62
- LORAU 1993a: Loraux N., "Éloge de l'anachronisme en histoire", *Le genre humain*, 27 (1993), σ. 23-39
- LORAU 1993b: Loraux N. (επιμ.), *La Grèce au féminin*, Παρίσι, 2003, γαλλ. μτφρ. H. Monsacré του *Grecia al femminile*, Μπάρι, 1993
- LORAU 1999: Loraux N., *La voix endeuillée. Essai sur la tragédie grecque*, Παρίσι, 1999
- LOSFELD 1991: Losfeld G., *Essai sur le costume grec*, Παρίσι, 1991
- LOSFELD 1992: Losfeld G., *L'art grec et le vêtement*, Παρίσι, 1992
- LÖWY 1995: Löwy L., "Le genre dans l'histoire sociale et culturelle des sciences", *Annales HSS*, L, 3 (1995), σ. 523-530
- LÖWY & ROUCH 2003: Löwy I. & Rouch H. (συντον.) [*La distinction entre sexe et genre. Une histoire entre biologie et culture*], *Cahiers du genre*, 34 (2003)
- LÜDDECKENS 1960: Lüddeckens E., *Ägyptische Eheverträge*, Βισμπάντεν, 1960
- LUDWIG 2002: Ludwig P. W., *Eros and Polis*, Κέμπριτζ, 2002
- LYONS 1997: Lyons D., *Gender and Immortality: Heroines in Ancient Greek Myth and Cult*, Πρίνστον, 1997
- MACBAIN 1982: MacBain B., *Prodigy and Expiation. A Study in Religion and Politics in Republican Rome (Latomus 177)*, Βρυξέλες, 1982
- MACDOWELL 1986: MacDowell D. M., *Spartan Law*, Εδιμβούργο, 1986

- MANULI 1980: Manuli P., "Fisiologia e patologia del femminile negli scritti ippocratici dell'antica ginecologia greca", στο M. D. Grmek (επιμ.), *Hippocratica. Actes du colloque hippocratique de Paris (4-9 sept. 1978)*, Παρίσι, 1980, σ. 393-408
- MANUWALD 2001: Manuwald G., *Fabulae praetextae*, Μόναχο, 2001
- MARINI 2003: Marini A. (επιμ.), "Status del guerriero e rituale funerario nella Grecia della prima età del ferro: tombe con armi nelle necropoli di Atene e Lefkandi", *Rivista di Archeologia*, 27 (2003), σ. 21-56
- MARROU 1948: Marrou H.-L., *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Παρίσι, 1948, επανέκδ. 1991
- MARTIN 1971: Martin R., *Recherches sur les agronomes latins*, Παρίσι, 1971
- MARUANI 2005: Maruani M., *Femmes, genre et sociétés. L'état des savoirs*, Παρίσι, 2005
- McCLURE 1999: McClure L., *Spoken Like a Woman. Speech and Gender in Athenian Drama*, Πρίνστον, 1999
- McCLURE 2002: McClure L., *Sexuality and Gender in the Classical World. Readings and Sources*, Λονδίνο, 2002
- MEIER 1984: Meier Ch., *La politique et la grâce: anthropologie politique de la beauté grecque*, Παρίσι, 1987 (γαλλ. μτφρ. P. Veyne του *Politik und Anmut*, Βερολίνο, 1984)
- MELAERTS & MOOREN 2002: H. Melaerts & L. Mooren (επιμ.), *Le rôle et le statut de la femme en Égypte hellénistique, romaine et byzantine*, Παρίσι-Λουβέν, 2002
- MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 1981: Mélèze-Modrzejewski J., "La structure juridique du mariage grec", στο *Scritti in onore di O. Montevicchi*, Μπολόνια, 1981, σ. 258-261
- MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 1982: Mélèze-Modrzejewski J., "Papyrologie et histoire des droits de l'Antiquité. II. Le mariage et la condition de la femme mariée dans l'Égypte grecque et romaine", *Annuaire 1978-1979 de la IV^e Section de l'École pratique des hautes études*, Παρίσι, 1982, σ. 297-320
- MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI 2006: Mélèze-Modrzejewski J., "La fiancée adultère. À propos de la pratique matrimoniale du judaïsme hellénisé à la lumière du dossier du politeuma juif d'Hérakléopolis (144/3-133/2 avant J.-C.)", στο COUVENHES & LEGRAS 2006, σ. 103-118
- MENDELSON 2002: Mendelsohn D., *Gender and the City in Euripides' Political Plays*, Οξφόρδη, 2002
- MICHAUD 1987: Michaud S., "Idolâtries. Représentations artistiques et littéraires", στο ARIÈS & DUBY 1985-1987, τόμ. 4, σ. 147-174
- MICHEL 2000: Michel C., "À propos d'un testament paléo-assyrien: une femme de marchand "père et mère" des capitaux", *Revue d'assyriologie*, 94 (2000), σ. 1-10
- MICHEL 2001: Michel C., *Correspondance des marchands de Kanish*, Παρίσι, 2001
- MIERROOP 1999: Mierroop M. van de, *Cuneiform Texts and the Writing of History*, Λονδίνο, 1999
- MILANEZI 2004: Milanezi S., "À l'ombre des acteurs: les amuseurs à l'époque classique",

- στο *Le statut de l'acteur dans l'Antiquité grecque et romaine*, Fr. Hurlet, Chr. Hugoniot & S. Milanezi (επιμ.), Τουρ, 2004, σ. 185-211
- MOMIGLIANO 1971: Momigliano A., "La libertà di parola nel mondo antico", *Rivista Storica Italiana*, 83 (1971), σ. 499-524
- MONDI 1978: Mondì R., *The Function and the Social Position of the Kêrux in Early Greece*, διδ. διατρ., Κέμπριτζ, Μασ., 1978
- MONSACRÉ 1984: Monsacré H., *Les larmes d'Achille. Le héros, La femme et la souffrance dans la poésie d'Homère*, Παρίσι, 1984
- MONTAGU 1981: Montagu M. W. Lady, *L'Islam au peril des femmes. Une anglaise en Turquie au XVIII^e siècle*, γαλλ. μτφρ. A.-M. Moulin & P. Chuvin, Παρίσι, 1981
- MONTEPAONE 1999: Montepaone C., *Lo spazio del margine. Prospettive sul femminile nella comunità antica*, Ρώμη-Paestum, 1999
- MOREAU 1995: Moreau P., "Paroles des hommes, paroles des femmes", στο *Paroles romaines*, F. Dupont (επιμ.), Nancy, 1995, σ. 53-63
- MOREL 1962: Morel J.-P., "Thèmes sabins et thèmes numaiques dans le monnayage de la République romaine", *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome (MEFR)*, 74 (1962), σ. 7-59
- MORET 1991: Moret J.-M., "Circé tisseuse sur les vases du Cabirion", *Revue archéologique. Nouvelle série*, τεύχ. 2 (1991), σ. 227-266
- MORGAN 1991: Morgan C., "Ethnicity and early Greek states: historical and material perspectives", στο *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 37, 1991, σ. 131-163
- MORRIS 1991: Morris I., "The Saxe / Goldstein hypothesis revisited", *Cambridge Archaeological Journal*, 1, 2 (1991), σ. 147-169
- MORRIS 1998: Morris I., "Burial and Ancient Society after ten years", στο *Nécropoles et pouvoir. Idéologies, pratiques et interprétations*, S. Marchegay, M.-Th. Le Dinahet & J.-F. Salles (επιμ.), Λυών, 1998, σ. 21-35
- MORRIS 1999: Morris I., "Archaeology and gender ideologies in early Archaic Greece", *Transactions of the American philological Association*, 129 (1999), σ. 305-317
- MORSLEY 2004: Morsley D., "Revisiter la langue", στο E. Gubin, C. Jacques κ. ά. (επιμ.), *Le siècle des féminismes*, Παρίσι, 2004, σ. 319-332
- MOSSÉ 1985: Mossé Cl., "Astè kai politis. La dénomination de la femme athénienne dans les plaidoyers demosthéniens", *Ktéma*, 10 (1985), σ. 77-79
- MOSSÉ 1999: Mossé C., "Introduction", στο Plutarque, *Les Vies parallèles, Alcibiade-Coriolan*, Παρίσι, 1999
- MOSSÉ 2001: Mossé C., *Présentation et notes à l'édition complète de Plutarque. Les vies parallèles*, Παρίσι, 2001
- MOURITSEN 2001: Mouritsen H., *Plebs and Politics in the Late Roman Republic*, Κέμπριτζ, 2001
- MUNSON 1987: Munson R. V., "Artemisia in Herodotus", *Classical Antiquity*, 7 (1987), σ. 91-106

- MURNAGHAN 1988: Murnaghan S., "How a woman can be more like a man: the dialogue between Ischomachus and his wife in Xenophons *Oeconomicus*", *Helios*, 15 (1988), σ. 9-22
- MURRAY 1990: Murray O. (επιμ.), *Symptotica, A Symposium on the Symposion*, Οξφόρδη, 1990
- MURRAY & TECUSAN 1995: Murray O. & Tecusan M. (επιμ.), *In Vino Veritas*, Οξφόρδη, 1995
- MUSTAKALLIO 1999: Mustakallio K., "Legendary women and female groups in Livy", στο *Female Network and the Public Sphere in Roman Society*, P. Setälä et L. Savunen (επιμ.), Ρώμη, 1999, σ. 53-64
- MUSTI & TORELLI 1991: Musti D. & Torelli M., *Pausania. Guida della Grecia. Libro III. La Laconia*, s. I., Μιλάνο, 1991
- NACHTERGAEL 2003: Nachtergael G., "Rowlandson J. (επιμ.), *Women and Society in Greek & Roman Egypt. A Sourcebook*, Κέμπριτζ, 1998", *Chronique d'Égypte*, 78 (2003), σ. 346-348
- NAGY 1979: Nagy G., *Le meilleur des Achéens. La fabrique du héros dans la poésie grecque archaïque*, Παρίσι, 1994 (γαλλ. μτφρ. Y. Carlier & N. Loraux του *The Best of the Achaeans*, Βαλτιμόρη, 1979)
- NAPOLITANO 1985: Napolitano M. L., "Donne spartane e τεκνοποιία", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli (archeologia)*, VII (1985), σ. 19-50
- NELSON & MYRIAM 2002: Nelson S. M. & Myriam R. A. (επιμ.), *In Pursuit of Gender, Worldwide Archaeological Approaches*, Altamira Press, 2002
- NEVETT 1999: NEVETT L.C., *House and Society in the Ancient Greek World*, Κέμπριτζ, 1999
- NICOLET 1966: Nicolet C., *L'ordre équestre à l'époque républicaine*, τόμ. I, Παρίσι, 1966
- NICOLET 1976: Nicolet C., *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Παρίσι, 2η έκδ. 1976
- NICOLET 1984: Nicolet C., "Les ordres romains", στο *Des ordres à Rome*, C. Nicolet (επιμ.), Παρίσι, 1984, σ. 7-21
- NILSSON 1906: Nilsson M. P., *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluß der Attischen*, Λυψία, 1906 (επανέκδ. Ντάρμστατ, 1957, Μιλάνο, 1975)
- NIPPEL 1995: Nippel W., *Public Order in Ancient Rome*, Κέμπριτζ, 1995
- NOIRIEL 1996: Noiriél G., *Sur la "crise" de l'histoire*, Παρίσι, 1996
- NUSSBAUM & SIHVOLA 2002: Nussbaum M. C. & Sihvola J., *The Sleep of Reason: Erotic Experience and Sexual Ethics in Ancient Greece and Rome*, Σικάγο, 2002
- OAKLEY 1972: Oakley A., *Sex, Gender and Society*, Λονδίνο, 1972 (επανέκδ., 1985)
- OATES κ. ά. 2001: *Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic and Coptic Papyri, Ostraca and Tablets*, 5η έκδ., J. E Oates κ. ά. (επιμ.), Oakville-Connecticut, 2001 (Bulletin of the American Society of Papyrologists. Supplements, 9)
- OEHLER 1922: Oehler J., "Keryx", *Real-Enzyklopädie der klassischen Altertumswissen-*

- schafi*, A. E Pauly (επιμ.), XI¹ (1922), στήλ. 349-357
- O'HIGGINS 2001: O'Higgins D. M., "Women's cultic joking and mockery. Some perspectives", στο LARDINOIS & McCLURE 2001, σ. 137-160
- OLLIER 1934: Ollier E, *Xénophon. La République des Lacédémoniens*, Λυών, 1934
- ONIAN 1951: Onians R., *Les origines de la pensée européenne*, Παρίσι, 1999 (γαλλ. μτφρ. B. Cassin κ. ά. του *The Origins of European Thought*, Κέμπριτζ, 1951)
- OSBORNE 1991: Osborne R., "Whose image and superscription is this?", *Arion*, τόμ. 1, 2 (1991), σ. 255-275
- OSBORNE 1993: Osborne R., "Women and sacrifice in classical Greece", *Classical Quarterly*, 43 (1993), σ. 392-405 (αναδημοσίευση στο *Oxford Readings in Greek Religion*, R. Buxton (επιμ.), Οξφόρδη, 2000)
- OSTERMANN 1845: Ostermann Ch., *De praeconibus Graecorum*, διδ. διατρ. Μάμπουργκ, 1845
- PADGETT 2003: PADGETT J. M., *The Centaur's Smile: The Human Animal in Early Greek Art*, New Haven, 2003
- PAGE 1979: *Alcman, The Partheneion*, έκδοση και σχόλια του D. L. Page, Ν. Υόρκη, 1979
- PANOFSKI 1956: Panofski D. & E., *Pandora's Box. The Changing Aspects of a Mythical Symbol*, Ν. Υόρκη, 1956
- PAPADOPOULOU-BELMEHDI 1994: Papadopoulou-Belmehdi L., *Le chant de Pénélope. Poétique du tissage féminin dans l'Odyssée*, Παρίσι, 1994
- PARADISO 1986: Paradiso A., "Osservazioni sulla cerimonia nuziale spartana", *Quaderni di Storia*, 23 (1986), σ. 136-153
- PARADISO 2000: Paradiso A., "Lycurgue spartiate: analogie, anachronisme et achronie dans la construction historiographique du passé", στο *Construction du temps dans le monde grec ancien*, C. Darbo-Pechanski (επιμ.), Παρίσι, 2000, σ. 373-391
- PARKE 1977: Parke H. W., *Festivals of the Athenians*, Λονδίνο, 1977
- PARKER 1988: Parker R., "Demeter, Dionysos and the Spartan Pantheon", στο R. Hägg, N. Marinatos & G. C. Nordquist, *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens (June 26-29, 1986)*, Στοκχόλμη, 1988, σ. 99-103
- PARKER 2001: Parker H. N., "The myth of the heterosexual: anthropology and sexuality for classicists", *Arethusa*, 34 (2001), σ. 313-362
- PARPOLA & WHITING 2002: *Sex and Gender in the Ancient Near East. Proceedings of the XLVII^e Rencontre assyriologique internationale (Helsinki), July 2-6, 2001*, S. Parpola & R. M. Whiting (επιμ.), Ελσίνκι, 2002
- PATERA & ZOGRAFOU 2001: Patera I. & Zografou A., "Femmes à la fête des Haloa: le secret & l'imaginaire", *CLIO, Histoire, femmes et sociétés*, 14 (2001), σ. 17-46
- PAYEN 2004: Payen P., "Femmes, armées civiques et fonctions combattantes en Grèce ancienne (VII^e-IV^e siècle avant J.-C.)", *CLIO, Histoire, femmes et sociétés*, 20 (2004), σ. 15-41
- PECHRIGGL 2000: Pechriggl A., *Corps transfigurés. Stratifications de l'imaginaire des*

- sexes/genres*, 2 τόμ., Παρίσι, 2000
- PÉLÉKIDIS 1962: Pélékidis Ch., *Histoire de l'éphébie attique des origines à 31 av.J.-C.*, Παρίσι, 1962
- PELLING 2002: Pelling C. R. B., *Plutarch and History*, Λονδίνο, 2002
- PEMBROKE 1970: Pembroke S., "Le rôle des femmes dans la fondation des colonies grecques: Locres et Tarente", *Annales ESC*, 25 (1970), σ. 1240-1270
- PERL & EL QALQILI 2002: Perl G. & El Qalqili I., "Zur Problematik der Lex Oppia", *Klio*, 84/2 (2002), σ. 414-439
- PERROT 1984: Perrot M. (επιμ.), *Une histoire des femmes est-elle possible?*, Μασσαλία, 1984
- PERROT 1987: Perrot M., "La vie de famille", στο ARIÈS & DUBY 1985-1987, τόμ. 4, σ. 167-174
- PERROT 2003: Perrot M., "Mon devenir féministe", στο LAUFER κ. ά. 2003, σ. 39-44
- PERROT 2005: Perrot M., "Histoire sociale, histoire des femmes", στο MARUANI 2005, σ. 21-26
- PESTMAN 1961: Pestman P. W., *Marriage and Matrimonial Property in Ancient Egypt. A Contribution to Establishing the Legal Position of Women*, Leyde, 1961
- PICARD & PLASSARD 1913: Picard Ch. & Plassard A., "Sarcophages de Clazomène", *Bulletin de correspondance hellénique*, 37 (1913), σ. 378-417
- PICCIRILLI 1998: Piccirilli L., "I testi biografici come testimonianza della storia della mentalità", στο *La biographie antique*, Ehlers W. W. (επιμ.), Vandoeuvres-Γενεύη, 1998, σ. 147-192
- PIGEAUD 1976: Pigeaud J., "Euripide et la connaissance de soi. Quelques réflexions sur *Hippolyte* 73 à 82 et 373 à 430", *Les Études Classiques*, 44 (1976), σ. 3-24
- PIPILI 1987: Pipili M., *Laconian Iconography of the Sixth Century BC*, Οξφόρδη, 1987
- PIRENNE-DELFORGE 1996: Pirenne-Delforge V., "Les Charites à Athènes et dans l'île de Cos", *Kernos*, 9 (1996), σ. 195-214
- PIRENNE-DELFORGE 2001: Pirenne-Delforge V., «La genèse de l'Aphrodite grecque: le "dossier crétois"», στο *La questione delle influenze vicino-orientali sulla religione greca*, S. Ribichini, M. Rocchi & P. Xella (επιμ.), Ρώμη, 2001, σ. 171-187
- PIRENNE-DELFORGE 2004: Pirenne-Delforge V., "Qui est la courotrophe athénienne?", στο V. Dasen (επιμ.), *Naissance et petite enfance dans l'Antiquité*, Fribourg, 2004, σ. 170-185
- PIRONTI 2005: Pironti G., "Aphrodite dans le domaine d'Arès. Éléments pour un dialogue entre mythe et culte", *Kernos*, 18 (2005), σ. 167-184
- POHLMANN 1996: Pohlmann U., "Alma-Tadema and photography", στο BECKER 1996
- POLIGNAC 1984: Polignac F. de, *La naissance de la cité grecque. Cultes, espace et société VIII^e-VII^e siècle avant J.-C.*, Παρίσι, 1984 (βλ. επίσης την επανέκδοση του 1995)
- POLIGNAC 1996: Polignac F. de, "Rites funéraires, mariages et communauté politique", *Métis*, XI(1996), σ. 197-207

- POLIGNAC 2007: Polignac F. de, "Sexe et genre dans les rites funéraires grecs: quelques aperçus", στο L. BARRAY & A. TESTARD (επιμ.), *Pratiques funéraires et sociétés*, colloque de Sens, juin 2003, Ντιζόν, 2007, σ. 349-356
- POMEROY 1975: Pomeroy S. B., *Goddesses, Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*, Ν. Υόρκη, 1975
- POMEROY 1984a: Pomeroy S. B., "The persian king and the queen Bee", *American Journal of Ancient History*, 9 (1984), σ. 98-108
- POMEROY 1984b: Pomeroy S. B., *Women in Hellenistic Egypt from Alexander to Cleopatra*, Ν. Υόρκη, 1984
- POMEROY 1994: Pomeroy S. B., *Xenophon Oeconomicus. A Social and Historical Commentary*, Οξφόρδη-Ν. Υόρκη, 1994
- POMEROY 2002: Pomeroy S. B., *Spartan Women*, Οξφόρδη, 2002
- POPHAM κ. ά. 1980: Popham M. R. κ. ά. (επιμ.), *Lefkandi I, The Iron Age. The Settlement. The Cemeteries*, Λονδίνο, 1980
- POPHAM κ. ά. 1993: Popham M. R. κ. ά. (επιμ.), *Lefkandi II, The Protogeometric Building at Toumba, 2, The Excavation, Architecture and Finds*, Λονδίνο, 1993
- POUCET 1985: Poucet J., *Les origines de Rome*, Βρυξέλες, 1985
- POURSAT 1967: Poursat J.-Cl., "Une base signée du Musée national d'Athènes: pyrrihichistes victorieux", *Bulletin de correspondance hellénique*, 91 (1967), σ. 102-111
- POURSAT 1968: Poursat J.-Cl., "Les représentations de danse armée dans la céramique attique", *Bulletin de correspondance hellénique*, 92 (1968), σ. 550-615
- POWELL 1906: Powell B., *Athenian Mythology: Erichthonius and the Three Daughters of Cecrops*, Σικάγο, 1906, επανέκδ. 1976
- POWELL 1994: Powell A., "Plato and Sparta", στο A. Powell & S. Hodkinson (επιμ.), *The Shadow of Sparta*, Λονδίνο-Ν. Υόρκη, 1994, σ. 273-321
- PRÉAUX 1929: Préaux C., "Lettres privées grecques d'Égypte relatives à l'éducation", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 8 (1929), σ. 757-800
- PRÉAUX 1959: Préaux C., "Le statut de la femme en Égypte à l'époque hellénistique, principalement en Égypte", *Recueil de la société Jean Bodin, La femme*, 11 (1959) σ. 127-171
- PRITCHETT 1979: Pritchett W. K., *The Greek State at War. Part III: Religion*, Μπέρκλεϊ-Λος Άντζελες-Λονδίνο, 1979
- PUCCI 1977: Pucci P., *Hesiod and the Language of Poetry*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο, 1977
- PUCCI 1980: Pucci P., *The Violence of Pity in Euripides' Medea*, Ithaca-Λονδίνο, 1980
- PUCCI 2005: Pucci P., "Leçons étatsuniennes", στο *Espaces Temps Les Cahiers — CLIO* 2005 σ. 179-185
- RAAFLAUB 1974: Raaflaub K., *Dignitatis contentio*, Μόναχο, 1974
- RABINOWITZ 1993: Rabinowitz N., *Anxiety Veiled: Euripides and the Traffic of Women*, Ithaca-Ν. Υόρκη, 1993
- RADEMAKER 2003: Rademaker A., "Most citizens are *euruprôktoi* now". (Un)manliness in Aristophanes, στο SLUITER & ROSEN 2003, σ. 115-125

- RAUBITSCHKE 1949: Raubitschek A., *Real-Enzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, A. F. Pauly (επιμ.), τόμ. 20,1 (1949), στήλ. 893-903 στο λ. *Phryne*
- REBENICH 1998: Rebenich S., *Die Verfassung des Spartaner*, Ντόρμσταντ, 1998
- REBREYEND 2005: Rebreyend A.-C., “Comment écrire l’histoire des sexualités au xx^e siècle? Bilan historiographique comparé français/anglo-américain”, *CLIO, Histoire, femmes et sociétés*, 22 (2005), σ. 185-209
- REDFIELD 1975: Redfield J., *La tragédie d’Hector. Nature et culture dans l’Iliade*, Παρίσι, 1984 (γαλλ. μτφρ. A. Levi του *The Tragedy of Hector. Nature and Culture in the Iliad*, Σικάγο, 1975)
- RICHER 1994: Richer N., “Aspects des funérailles à Sparte”, *Cahiers du Centre Glotz*, 5 (1994), σ. 51-96
- RICHER 1998a: Richer N., “Des citoyens maîtres d’eux-mêmes: l’eukosmon de Sparte archaïque et classique”, *Cahiers du Centre Glotz*, 9 (1998), σ. 7-36
- RICHER 1998b: Richer N., *Les Éphores. Études sur l’histoire et sur l’image de Sparte (VII^e-III^e siècle avant Jésus-Christ)*, Παρίσι, 1998
- RICHER 1999a: Richer N., “Aidôs at Sparta”, στο S. Hodkinson & A. Powell (επιμ.), *Sparta. New Perspectives*, Λονδίνο, 1999, σ. 91-115
- RICHER 1999b: Richer N., “La recherche des appuis surnaturels topiques par les Spartiates en guerre”, στο J. Renard (επιμ.), *Le Péloponnèse. Archeologie et histoire. Actes de la Rencontre internationale de Lorient (12-15 mai 1998)*, Rennes, 1999, σ. 135-148
- RICHER 2004: Richer N., “Les Hyakinthies de Sparte”, *Revue des études anciennes*, 106 (2004), αριθμ. 2, σ. 389-419
- RICHLING 1991: Richling A., “Zeus and Metis: Foucault, feminism, classics”, *Helios*, 18 (1991), σ. 160-180
- RICHTER 1960: Richter G. M. A., *Kouroi. Archaic Greek Youths. A Study of the Development of the Kouros Type in Greek Sculpture*, Λονδίνο, 1960
- RIDGWAY 1992: Ridgway D., *The First Western Greeks*, Κέμπριτζ, 1992
- RILINGER 1997: Rilinger R., “Domus und res publica”, στο *Zwischen “Haus” und “Staat”*, A. Winterling (επιμ.), Μόναχο, 1997, σ. 73-90 (*Historische Zeitschrift*, 23)
- RIOT-SARCEY 2000: Riot-Sarcey M., “L’historiographie française et le concept de genre”, *Revue d’histoire moderne et contemporaine* 47-4, (Οκτ.-Δεκ. 2000), σ. 805-814
- ROBERT 1935: Robert L., “Inscriptions de Lesbos et de Samos”, *Bulletin de correspondance hellénique*, 59 (1935), σ. 471-488
- ROBERT 1938: Robert L., “Inscriptions du dème d’Acharnai”, στο *Études épigraphiques et philologiques*, Παρίσι, 1938, σ. 293-316
- ROBERT 1968: Robert L., συζήτηση ύστερα από την ανακοίνωση του Ludwig W. στο *L’épigramme grecque*, Γενεύη, 1968 (fondation Hardt: Entretiens sur l’Antiquité classique, 14), σ. 340-341

- ROBERT 1980: Robert L., "Le lieu de la mort d'Alcibiade", στο *À travers l'Asie Mineure*, Παρίσι, 1980, σ. 257-308
- ROISMAN 2003: Roisman J., "The rhetoric of courage in the Athenian orators", στο SLUITER & ROSEN 2003, σ. 127-143
- ROUSSELLE 1980: Rousselle A., "Observation féminine et idéologie masculine: le corps de la femme d'après les médecins grecs", *Annales ESC*, XXXV, 5 (1980), σ. 1089-1115
- ROUSSELLE 1983: Rousselle A., *Porneia. De la maîtrise du corps à la privation sensorielle*, Παρίσι, 1983
- ROWLANDSON 1998: Rowlandson J. (επιμ.), *Women and Society in Greek & Roman Egypt. A Sourcebook*, Κέμπριτζ, 1998
- RUBIN 1975: Rubin G., "L'économie politique du sexe. Transactions sur les femmes et systèmes de sexe/genre", *Cahiers du CEDREF*, 7 (1998), γαλλ. μτφρ. N.-Cl. Matthieu του "The traffic of women: notes on the "political economy" of sex", στο Rayna R. Reiter (επιμ.), *Toward an Anthropology of Women*, N. Υόρκη-Λονδίνο, 1975, σ. 157-210
- RUDHARDT 1958: Rudhardt J., *Notions fondamentales de la pensée religieuse et actes constitutifs du culte dans la Grèce classique*, Γενεύη, 1958 (επανέκδ. Παρίσι, 1992)
- SAGLIO 1907: Saglio E., "Praeco", *Dictionnaire d'Antiquité grecque et romaine*, IV¹ (1907), σ. 609-610
- SAID 1978: Said E., *Orientalism*, Λονδίνο, 1978
- SAÏD 1983: Saïd S., "Féminin, femme et femelle dans les grands traités biologiques d'Aristote", στο *La femme dans les sociétés antiques*, E. Levy (επιμ.), Στρασβούργο, 1983, σ. 93-123
- SALAZAR 2000: Salazar Ch. F., *The Treatment of War Wounds in Graeco-Roman Antiquity*, Leyde-Βοστώνη-Κολονία, 2000
- SALLER 1984: Sailer R. P., "Familia, domus, and the roman conception of the family", *Phoenix*, 38 (1984), σ. 336-355
- SAMUEL 1975: Samuel P., *Amazones, guerrières et gaillardes*, Βρυξέλες-Γκρενόμπλ, 1975
- SANTAS 2002: Santas G., "Legalité, justice et femmes dans la République et les Lois de Platon", *Les Lois de Platon, Revue française d'histoire des idées politiques*, 16 (2002), σ. 309-330
- SAVALLI-LESTRADE 1993: Savalli-Lestrade I., "Archippè de Kymè, la bienfaitrice", στο LORAUX 1993b
- SCHANZ & HOSIUS 1959: Schanz M. & Hosius C., *Geschichte der römischen Literatur*, I, Μόναχο, 1959
- SCHAPS 1982: Schaps D. M., "The women of Greece in war time", *Classical Philology*, 77 (1982), σ. 193-213
- SHARAFUDDIN 1994: Sharafuddin M., *Islam and Romantic Orientalism*, Λονδίνο, 1994

- SCHERER 2000: Scherer T., "Forschungen über die Frau in der Antike. Ziele, Methoden, Perspektiven", *Gymnasium*, 107 (2000), σ. 143-172
- SCHERER 1991: Scher J., "D'indispensables étrangères", στο SCHMITT PANTEL 1991, σ. 405-437
- SCHERER & SVENBRO 1994: Scher J. & Svenbro J., *Le métier de Zeus. Mythe du tissage et du tissu dans le monde gréco-romain*, Παρίσι, 1994
- SCHMITT PANTEL 1981: Schmitt Pantel P., "L'âne, l'adultère et la cité", στο *Le charivari*, J. Le Goff & J.-Cl. Schmitt (επιμ.), Παρίσι-Χάγη-Ν. Υόρκη, 1981, σ. 117-122
- SCHMITT PANTEL 1984: Schmitt Pantel P., "La différence des sexes: histoire, anthropologie et cité grecque", στο *Une histoire des femmes est-elle possible?*, M. Perrot (επιμ.), Μασσαλία, 1984, σ. 98-119
- SCHMITT PANTEL 1991: Schmitt Pantel P., (επιμ.), *Histoire des femmes en Occident*, I. *L'Antiquité*, στο DUBY & PERROT 1991-1992, επανέκδ. Παρίσι, 2002
- SCHMITT PANTEL 1991a: Schmitt Pantel P., "Un fil d'Ariane", στο SCHMITT PANTEL 1991, σ. 21-27
- SCHMITT PANTEL 1991b: Schmitt Pantel P., "L'histoire des femmes en histoire ancienne aujourd'hui", στο SCHMITT PANTEL 1991, σ. 493-502
- SCHMITT PANTEL 1992: Schmitt Pantel P., *La cité au banquet. Histoire des repas publics dans les cités grecques*, Παρίσι, 1992
- SCHMITT PANTEL 1994-1995: Schmitt Pantel P., "Autour d'une anthropologie des sexes. À propos de la femme sans nom d'Ischomaque", *Métis*, IX-X (1994-1995), σ. 299-305
- SCHMITT PANTEL 1999: Schmitt Pantel P., "Les mœurs des hommes illustres. Le luxe et la classe politique athénienne à l'époque classique", στο *Patriciats urbains de l'Antiquité au XX^e siècle*, textes réunis et présentés par C. Petitfrère, Τουρ, 1999, σ. 375-385
- SCHMITT PANTEL 2001: Schmitt Pantel P., "Les femmes grecques et l'andron", *CLIO, Histoire, femmes et sociétés*, 14 (2001), σ. 155-181
- SCHMITT PANTEL 2003: Schmitt Pantel P., "Le banquet et le "genre" sur les images grecques, propos sur les compagnes et les compagnons", *Pallas*, 61 (2003) [*Symposium, banquet et représentation en Grèce et à Rome*], σ. 83-95
- SCHMITT PANTEL: Schmitt Pantel P. υπό έκδοση, "Rituel et genre: la manipulation rituelle des images grecques", στο *Image et religion, méthodes et problématiques pour l'Antiquité gréco-romaine*, EFR, Ρώμη, 11-13 Δεκεμβρίου 2003
- SCHMITT PANTEL 2004: Schmitt Pantel P., "Une histoire du genre est-elle possible? Éléments de conclusion", *Hypothèses*, 2004, σ. 343-348
- SCHMITT PANTEL 2005a: Schmitt Pantel P., "Les pratiques religieuses dans la construction de l'image des hommes politiques athéniens du V^e siècle av. J.-C: de l'idion au demosion", *Les cadres "privés" et "publics" de la religion grecque antique*, université de Fribourg (Ελβετία), *Kernos*, suppl. 15 (2005), σ. 83-97
- SCHMITT PANTEL 2005b: Schmitt Pantel P., "Du symposion au sanctuaire: les espaces

- des cités grecques entre *gender* et identité politique,” στο H. Harich-Schwarzbauer, T. Späth (επιμ.), *Räume und Geschlechter in der Antike*, στο *Iphis* 3, 2005, σ. 1-14
- SCHMITT PANTEL 2006: Schmitt Pantel P., “Mœurs et identité politique au V^e siècle: l'exemple des gouvernants d'après Plutarque”, *Revue d'études anciennes*, 2006, σ. 79-99
- SCHMITT PANTEL 2007a: Schmitt Pantel P., “L'audience et la démocratie. Le témoignage des *Vies* de Plutarque sur les hommes politiques athéniens du V^e siècle”, *L'audience: rituels et cadres spatiaux de l'Antiquité au haut Moyen Âge*, σ. 75-90
- SCHMITT PANTEL 2007b: Schmitt Pantel P., “L'entrée dans la vie publique des “hommes illustres” à Athènes au V^e siècle à partir des *Vies* de Plutarque”, στο COUVENHES & MILANESI (επιμ.), *Tour*, 2007, σ. 57-73
- SCHNAPP 1997: Schnapp A., *Le chasseur et la cité. Chasse et érotique dans la Grèce ancienne*, Παρίσι, 1997
- SCHOLL 2002: Scholl R., “Herrinnen und Sklaven im ptolemäischen Ägypten”, στο MELAERTS & MOOREN 2002, σ. 313-324
- SCHUBERT & JORNOT 2002: Schubert P. & Jornot I., *Les papyrus de Genève*, τόμ. 1, Γενεύη, 2η έκδοση, 2002, σ. 94-98
- SCOTT 1974: Scott J., *Les verriers de Cannaux. La naissance du syndicalisme*, Παρίσι, 1982 (έκδ. πρωτοτύπου, Harvard, 1974)
- SCOTT 1981: Scott J., “Dix ans d'histoire des femmes aux États-Unis”, *Le Débat*, Δεκέμβριος 1981, σ. 127-132
- SCOTT 1986: Scott J., “Gender: a useful category of historical analysis”, *American Historical Review*, 91.5 (1986), σ. 1053-1075, γαλλ. μτφρ. E. Varikas, “Genre: une catégorie utile d'analyse historique”, *Les cahiers du Griff*, 37-38 (1988), σ. 125-153
- SCOTT 1988: Scott J., *Gender and the Politics of History*, Ν. Υόρκη, 1988
- SCOTT & TILLY 1978: Scott J. & Tilly L., *Les femmes, le travail et la famille*, Παρίσι-Μασαλία, 1987 (γαλλ. μτφρ. M. Lebailly του *Women, Work and Family*, Holt, 1978)
- SEAFORD 1998: Seaford R., “In the mirror of Dionysos”, στο S. Blundell & M. Williamson (επιμ.), *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*, Λονδίνο-Ν. Υόρκη, 1998, σ. 128-146
- SEBILLOTTE CUCHET 1998: Sebillotte Cuchet V., “Femme nue et femme-tortue. La nudité féminine dans l'Athènes classique”, *Lunes*, 2 (1998), σ. 76-84
- SEBILLOTTE CUCHET 2003a: Sebillotte Cuchet V., “Cris de femmes, cris d'hommes. Éléments de critique pour l'interprétation du cri en Grèce ancienne”, στο *Harol! Noel! Oyé! Pratiques du cri au Moyen Âge*, D. Lett & N. Offenstadt (επιμ.), Παρίσι, 2003, σ. 205-216
- SEBILLOTTE CUCHET 2003b: Sebillotte Cuchet V., “McClure L., *Sexuality and Gender in the Classical World. Readings and Sources*, Londres, 2002”, *Revue historique*,

626 (2003), σ. 605-609

- SEBILLOTTE CUCHET 2004: Sebillotte Cuchet V., "La sexualité et le genre: une histoire problématique pour les hellénistes. Détour par la "virginité" des filles sacrifiées pour la patrie", *Metis*, N.S. 2 (2004), σ. 137-161
- SEBILLOTTE CUCHET 2005a: Sebillotte Cuchet V., "La rhétorique patriotique et l'appropriation du politique", στο P. Marillaud & R. Gauthier (επιμ.), *Rhétorique des discours politiques*, Τουλούζη, 2005, σ. 17-27
- SEBILLOTTE CUCHET 2005b: Sebillotte Cuchet V., "Le motif de la terre-mère: une lecture par le genre et la rhétorique patriotique", *Kernos* 18 (2005), σ. 203-218
- SEBILLOTTE CUCHET 2006: Sebillotte Cuchet V., "Libérez la patrie!" *Patriotisme et politique en Grèce ancienne*, Παρίσι, 2006.
- SEGAL 1987: Segal C., *La musique du sphinx. Poésie et structure dans la tragédie grecque*, Παρίσι, 1987
- SEGAL 1993: Segal C., *Euripides and the Poetics of Sorrow*, Durham-Λονδίνο, 1993
- SÉGALEN 1980: Ségalen M., *Mari et femme dans la société paysanne*, Παρίσι, 1980
- SENNET 1994: Sennet R., *Flesh and Stone. The Body and the City in Western Civilization*, Ν. Υόρκη, 1994
- SERAGENT 1984/1986: Seragent B., *L'homosexualité dans la mythologie grecque*, Παρίσι, 1984 και *L'homosexualité initiatique dans l'Europe ancienne*, Παρίσι, 1986, επανέκδ. στο *Homosexualité et initiation chez les peuples indo-européens*, Παρίσι, 1996
- SERVAIS 1960: Servais J., "Les suppliants dans la loi sacrée de Cyrène", *Bulletin de correspondance hellénique*, 84 (1960), σ. 112-147
- SFAMENI GASPARRO 1986: Sfameni Gasparro G., *Misteri e culti mistici di Demetra*, Ρώμη, 1986
- SFAMENI GASPARRO 1991: Sfameni Gasparro G., "Ruolo culturale della donna in Grecia e a Roma: per una tipologia storico-religiosa", στο *Donna e culture*, U. Mattioli κ. ά. (επιμ.), Μπολόνια, 1991, σ. 58-121
- SHEPHERD 1999: Shepherd G., "Fibulae and females. Intermarriage in the Western Greek colonies and the evidence from the cemeteries", στο *Ancient Greeks West and East*, G. R. Tsetschladze (επιμ.), Leyde, 1999, σ. 267-300
- SHIPLEY 2000: Shipley G., *The Greek World after Alexander (323-330 BC)*, Λονδίνο-Ν. Υόρκη, 2000
- SIEBERT 1990: Siebert G., "Hermès", στο *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, τόμ. V¹ (1990), σ. 285 - 387, και στο *LIMC*, τόμ. V² (1990), σ. 285 κε.
- SIEWERT 1977: Siewert P., "The ephebic oath in the fifth-century Athens", *Journal of Hellenic Studies*, XCVII (1977), σ. 102-111
- SISSA 1983: Sissa G., "Il corpo de la donna: lineamenti di una ginecologia filosofica", στο *Madre Materia*, Τορίνο, 1983, σ. 83-145
- SISSA 1987: Sissa G., *Le corps virginal. La virginité féminine en Grèce ancienne*, Παρίσι, 1987

- SISSA 1991: Sissa G., "Philosophie(s) du genre. Platon, Aristote et la différence des sexes", στο SCHMITT PANTEL 1991, σ. 65-100
- SKARD 1931: Skard E., *Evergetes-Concordia, zwei religiös-politische Begriffe*, Όσλο, 1931
- SLUITER & ROSEN 2003: Sluiter I. & Rosen R. M. (επιμ.), *Andreia*, Leiden-Βοστώνη, 2003
- SMETHURST 1950: Smethurst S. E., "Women in Livy's history", *Greece and Rome*, 19 (1950), σ. 80-87
- SMITH 2001: Smith A. (επιμ.), *Exposed. The Victorian Nude* (κατάλογος της έκθεσης στην Tate Britain, 1η Νοεμβρίου 2001-27 Ιανουαρίου 2002), Λονδίνο, 2001
- SOKOLOWSKI 1962: Sokolowski E., *Lois sacrées des cités grecques. Supplement*, Παρίσι, 1962
- SPÄTH & WAGNER-HASEL 2000: Späth Th., Wagner-Hasel B. (επιμ.), *Frauenwelten in der Antike, Geschlechtordnung und weibliche Lebenspraxis*, Στουτγάρδη, 2000
- STADEN 1991: Staden H. von, "Matière et signification. Rituel, sexe et pharmacologie dans le corpus hippocratique", *L'Antiquité classique*, 60 (1991), σ. 42-61
- STEHLE 1997: Stehle E., *Performance and Gender in Ancient Greece: Nondramatic Poetry in its Setting*, Πρίνστον, 1997
- STEINBY 1993: Steinby E. M., *Lexicon topographicum urbis Romae*, τόμ. I, Ρώμη, 1993
- STOL 2000: Stol M., *Birth in Babylonia and in the Bible*, Groningen, 2000
- STOLLER 1968: Stoller R., *Recherches sur l'identité sexuelle*, Παρίσι, 1978 (γαλλ. μτφρ. M. Novodorsqui του *Sex and Gender*, Lanham, 1968)
- STRASBURGER 1931: Strasburger H., *Concordia ordinum*, Λιψία, 1931
- STRÖMBERG 1993: Strömberg A., *Male or Female? A Methodological Study of Grave Gifts as Sex-Indicators in Iron Age Burials from Athens*, Jonsered, 1993
- TAILLARDAT 1965: Taillardat J., *Les images d'Aristophane*, Παρίσι, 1965
- TENNYSON 1842: Tennyson A., *English Idyls, and other Poems*, Λονδίνο, 1842
- THÉBAUD 1998: Thébaud F., *Écrire l'histoire des femmes*, Lyon, 1998
- THÉBAUD 1991-1992: Thébaud F., "Introduction", στο DUBY & PERROT 1991-1992, τόμ. 5, σ. 13-23
- THIVEL 1989: Thivel A., "Peut-on parler d'un vitalisme d'Hippocrate, notamment dans les *Épidémies*?", στο G. Baader & R. Winau (επιμ.), *Die Hippokratischen Epidemien: Theorie, Praxis, Tradition*, Στουτγάρδη, 1989, σ. 88-104
- THOMAS 1982: Thomas Y., "Droit domestique et droit politique à Rome", *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome (MEFR)*, 94 (1982), 2, σ. 567-580
- THOMAS 1984a: Thomas Y., "Se venger au forum", στο R. Verdier & J.-P. Poly (επιμ.), *Vengeance, pouvoirs et idéologies dans quelques civilisations de l'Antiquité*, τόμ. 3, Παρίσι, 1984, σ. 65-100
- THOMAS 1984b: Thomas Y., "Vitae necisque potestas. Le père, la cité, la mort", στο *Du châtement dans la cité*, Ρώμη, 1984, σ. 499-548

- THOMAS 1986: Thomas Y., "À Rome, pères citoyens et cité des pères", στο A. Burguière κ. ά. (επιμ.), *Histoire de la famille*, τόμ. 1, Παρίσι, 1986, σ. 195-229
- THOMAS 1991: Thomas Y., "La division des sexes en droit romain", στο SCHMITT PANTEL 1991, σ. 103-156
- THORNTON 1993: Thornton L., *La femme dans la peinture orientaliste*, Παρίσι, 1993
- TILLY 1989: Tilly L., "Genre, histoire des femmes et histoire sociale", *Genèses*, αριθμ. 2 (1990), σ. 148-166 (πρώτη δημοσίευση στο *Social Science History*, τόμ. 14, αριθμ. 4 [1989])
- TIN 2003: Tin L.-G., "L'invention de la culture hétérosexuelle", *Les temps modernes*, 624 (2003), σ. 119-126
- TOMLINSON 1991: Tomlinson R., *The Athens of Alma Tadema*, Stroud (Gloucestershire) 1991
- TOO 2001a: Too Y. L., "The economies of pedagogy: Xenophon's wifely didactics", *Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*, 47 (2001), σ. 65-80
- TOO 2001: Too Y. L. (επιμ.), *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden-Βοστώνη-Κολονία, 2001
- TREGGIARI 1991: Treggiari S., *Roman Marriage*, Οξφόρδη, 1991
- TRÜMPY 2004: Trümpy C., "Die Thesmophoria, Brimo, Deo und das Anaktoron: Beobachtungen zur Vorgeschichte des Demeterkults", *Kernos*, 17 (2004), σ. 13-42
- TURTURRO 1954: Turturro G., "Per la retta interpretazione di un passo di Senofonte", *Atene e Roma*, N.S. 4 (1954), σ. 90-91
- VAN BREMEN 1996: Van Bremen R., *The Limits of Participation. Women and Civic Life in the Greek East in the Hellenistic and Roman Period*, Άμστερνταμ, 1996
- VAN EFFENTERRE 1990: Van Effenterre H., "À propos du serment des Drériens", στο *Cretica Selecta*, Άμστερνταμ, 1990, σ. 219-224 (= *BCH*, 61 (1937), σ. 327-332)
- VANDORPE 2002a: Vandorpe K., "Apollonia, a businesswoman in a multicultural society" (*Pathyris, 2nd-1st centuries BC*), στο MELAERTS & MOOREN 2002, σ. 325-336
- VANDORPE 2002b: Vandorpe K., *The Bilingual Family Archive of Dryton, His Wife Apollonia and Their Daughter Senmouthis, (P. Dryton)*, Βρυξέλες, 2002
- VERDIER 1979: Verdier Y., *Façons de dire, facons de faire. La laveuse, la couturière, la cuisinière*, Παρίσι 1979
- VÉRILHAC & VIAL 1998: Vérilhac A.-M. & Vial Cl., *Le mariage grec du VI^e siècle av. J.-C. à l'époque d'Auguste*, Αθήνα-Παρίσι, 1998 (*BCH*, Supplement 32)
- VERNANT 1963: Vernant J.-E., "Hestia-Hermès. Sur l'expression religieuse de l'espace et du mouvement chez les Grecs", στο *Mythe et pensée chez les Grecs*, Παρίσι, 1990, σ. 155-201
- VERNANT 1968: Vernant J.-P., (επιμ.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Παρίσι, 1968
- VERNANT 1974: Vernant J.-P., *Mythe et société en Grèce ancienne*, Παρίσι, 1974
- VERNANT 1989a: Vernant J.-P., "Dim body, dazzling body", στο *Fragments for a History of the Human Body*, M. Feher, R. Naddaff & N. Tazi (επιμ.), Ν. Υόρκη,

- 1989, σ. 18-47 = “Corps obscur, corps éclatant”, *Le temps de la réflexion*, Παρίσι, 1986, σ. 19-45
- VERNANT 1989b: Vernant J.-P., “Mortels et immortels: le corps divin”, στο *L’individu, la mort, l’amour. Soi-même et l’autre en Grèce ancienne*, Παρίσι, 1989, σ. 7-39
- VERNANT 1996: Vernant J.-R., “Les semblances de Pandora”, στο BLAISE κ. ά. 1996, p. 381-392
- VERNANT 1996: Vernant J.-P., *Entre mythe et politique*, Παρίσι, 1996.
- VERNANT 2001: Vernant J.-P., “Pandora”, στο *Ève et Pandora, la création de la première femme*, J.-Cl. Schmitt (επιμ.), Παρίσι, 2001, σ. 29-37
- VERNANT 2004: Vernant J.-P., *La traversée des frontières*, Παρίσι, 2004
- VEYNE 1978: Veyne P., “La famille et l’amour sous le haut Empire romain”, *Annales ESC*, 33 (1978), σ. 35-63, επανέκδ. στο *La société romaine*, Παρίσι, 1991, σ. 88-130
- VEYNE 1983: Veyne P., *L’élégie érotique romaine. L’amour, La poésie et l’Occident*, Παρίσι, 1983
- VIDA-NAVARRO 1992: Vida Navarro M. C., “Warriors and weavers. Sex and gender in early iron age graves at Pontecagnano”, στο *The Accordia Research Papers*, 3 (1992), σ. 67-100
- VIDAL-NAQUET 1981: Vidal-Naquet P., *Le chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec*, Παρίσι, επανέκδ. Παρίσι, 2005
- VIDAL-NAQUET 2001: Vidal-Naquet P., “Les boucliers des héros. Essai sur la scène centrale des *Sept contre Thèbes*”, στο *Mythe et tragédie deux*, J.-P. Vernant & P. Vidal-Naquet, Παρίσι, 2001, σ. 115-147
- VILLING 2002: Villing A., “For whom did the bell toll in ancient Greece? Archaic and classical Greek bells at Sparta and beyond”, *The Annual of the British School at Athens*, 97 (2002), σ. 223-295
- VITALI 2003: Vitali D. (επιμ.), *La necropoli di Monte Tamburino a Monte Bibele*, Μπολόνια, 2003
- VOUILLoux 2002: Vouilloux B., *Le tableau vivant. Phryné, l’orateur et le peintre*, Παρίσι, 2002
- WAGE 1929: Wace A. J. B., “The lead figurines”, στο R. M. Dawkins (επιμ.), *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, Λονδίνο, 1929 (Society for the Promotion of Hellenic Studies. Supplementary Paper. αριθμ. 5), σ. 249-284
- WALLACE-HADRILL 1996: Wallace-Hadrill A., “Engendering the roman house”, στο *I Claudia, Women in Ancient World*, D. E. E. Kleiner & S. B. Matheson (επιμ.), New Haven, 1996, σ. 104-115
- WALTERS 1997: Walters J., “Invading the roman body”, στο *Roman Sexualities*, M. B. Skinner & J. P. Hallet (επιμ.), Πρίνστον, 1997, σ. 29-43.
- WALTZ 1928: *Anthologie grecque* (livre V), έκδ. και μτφρ. P. Waltz, Παρίσι, 1928
- WANKENNE 1975: Wankenne J., “Le chapitre de Tite-Live I, 13”, *Les Études Classiques*, 43 (1975), σ. 350-366

- WEIL 1976: Weil R., "Artémisie ou le monde à l'envers", στο F. Chamoux (επιμ.), *Études offertes à André Plassart*, Παρίσι, 1976, σ. 215-224
- WEINER 1976: Weiner A., *La richesse des femmes ou comment l'esprit vient aux hommes*, Παρίσι, 1983 (γαλλ. μτφρ. R. Sabban & D. Van de Veide του *Women of Value, Men of Renown*, Austin, 1976)
- WHITEHORNE 1994: Whitehorne J., *Cleopatras*, Λονδίνο-N. Υόρκη, 1994
- WHITLEY 1996: Whitley J., "Gender and hierarchy in early archaic Athens", *Métis*, 11 (1996), σ. 209-231
- WIDE 1893: Wide S., *Lakonische Kulte*, Λιψία, 1893 (επανέκδ. Ντάρμσταντ, 1973)
- WILAMOWITZ 1913: Wilamowitz-Moellendorf U. von, *Sappho und Simonides, Untersuchungen über Griechische Lyriker*, Βερολίνο, 1913, επανέκδ. 1966
- WILGAUX 2000: Wilgoux J., "Entre inceste et échange, réflexions sur le modèle matrimonial athénien", *L'Homme*, 154-155 (2000), σ. 659-676
- WILKINS 1990: Wilkins J., "The state and the individual", στο A. Powell (επιμ.), *Euripides, Women and Sexuality*, Λονδίνο-N. Υόρκη, 1990, σ. 178-194
- WILLETS 1959: Willets R. F., "The servile interregnum at Argos", *Hermes*, 87 (1959), σ. 495-506
- WILLIAMS 1999: Williams C. A., *Roman Homosexuality, Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity*, Ν. Υόρκη-Οξφόρδη, 1999
- WILTON & UPSTONE 1998: Wilton R. & Upstone R. (επιμ.), *The Age of Rossetti*, Burne-Jones & Watts, Λονδίνο, 1998
- WINKLER 1990: Winkler J. J., *The Constraints of Desire. The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*, Ν. Υόρκη-Λονδίνο, 1990 (γαλλ. μτφρ. S. Boehringer & N. Picard του *Désir et contraintes en Grèce ancienne*, Παρίσι, 2005)
- WINKLER 1990b: WINKLER J. J., "The ephebes' song: tragoidia and poli", στο *Nothing to do with Dionysos?*, J. J. Winckler & F. Zeitlin (επιμ.), Πρίνστον, 1990
- WINTER 1996: Winter I., "Sex, rhetoric, and the public monument. The alluring body of Naram-Sîn of Agade", στο *Sexuality in Ancient Art*, Ν. B. Kampen (επιμ.), Κέμπριτζ, 1996, σ. 11-26
- WISEMAN 1995: Wiseman T. P., *Remus*, Κέμπριτζ, 1995
- WITZMANN 1987: Witzmann R., "Wiener Walzer und Wiener Ballkultur. Von der Tanzekstase zum Walzertraum", στο *Bürgersinn und Auftegehren*, 1987, σ. 130-137
- WOHL 1999: Wohl V., "The eros of Alcibiades", *Classical Antiquity*, 18 (oct. 1999), σ. 349-385
- WOODWARD 1929: Woodward A. M., "Inscriptions", στο *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, R. M. Dawkins (επιμ.), *Journal of Hellenic Studies*, Supplement αριθμ. 5, Λονδίνο, 1929, σ. 308-374
- YIFTACH-FIRANKO 2003: Yiftach-Firanko U., *Marriage and Marital Arrangements. A History of the Greek Marriage Document in Egypt. 4th century BCE-4th century CE*, Μόναχο, 2003
- ZAPHIROPOULOU 1999: Zaphiropoulou Ph., "I due "polyandria" dell'antica necropoli di Pa-

- ros”, *Annali dell’Istituto universitario orientale di Napoli*, NS6 (1999), σ. 13-24
- ZARAGOZA GRAS 1992: Zaragoza Gras J., “El léxico ginecológico de las *Epidemias hipocráticas*”, στο LÓPEZ FÉREZ 1992, σ. 479-489
- ZEITLIN 1994: Zeitlin F, “Nancy Sorkin Rabinowitz, *Anxiety Veiled: Euripides and the Traffic in Women*, 1993”, *Bryn Mawr Classical Review*, 1994, 11, 03
- ZEITLIN 1996a: Zeitlin E, *Playing the other. Gender and Society in Classical Greek Literature*, Σικάγο-Λονδίνο, 1996
- ZEITLIN 1996b: “L’origine de la femme et la femme origine: la Pandore d’Hésiode”, στο BLAISE κ. ά. 1996, σ. 349-380
- ZERNER 2005: Zerner H., “Les regards des artistes”, στο CORBIN 2005, τόμ. 2, σ. 85-118
- ZIEGLER 1999: Ziegler N., *Le harem de Zimrí-Lîm*, Παρίσι, 1999